

Don Brandano Caxario u l-għejun primarji – xi punti ta' riflessjoni

Joan Abela¹

L-għan ewlieni ta' dan l-artiklu huwa li joffri xi punti ta' riflessjoni fuq il-ħajja tan-nutar Don Brandano Caxario li nsibu ħjilijiet tagħha fl-għejun primarji tas-seklu sittax.² B'hekk inkunu nistgħu nifhmu aħjar għaliex Brandano kien imqanqal li jittraskrivi l-Kantilena għall-posterità, u kemm l-esspressjoni poetika tagħha sabet xebh u milja fl-esperjenzi personali ta' dan in-nutar. Johroġ sabiħ ukoll l-impatt li l-miġja tal-Kavallieri tal-Ordni ta' San Ġwann kellha fuq l-infiltrazzjoni tal-ideat Luterani f'komunità iżolana li hafna storiċi dejjem iddeskrivewha arkajka u Medjevali. Il-ħeffa tat-tixrid tal-ħsieb Riformista fl-ewwel nofs tas-seklu sittax, speċjalment fost nies letterati bħal Brandano, tagħti lok għal riflessjonijiet oħra fuq x'timbri nagħtu lis-soċjetà Maltija f'dan il-perjodu delikat ta' tranżizzjoni. Biex isir dan l-istudju ġew ikkonsultati bosta dokumenti li fil-parti l-kbira tagħhom huma mnizzla fil-kitbiet ta' Godfrey Wettinger u Mikiel Fsadni.³ Dan l-istudju se jibda billi jiddiskuti l-għejun primarji misjuba fl-Arkivju Notarili li jesprimu l-aħħar xewqat ta' Brandano, imbagħad se jgħaddi biex jesplora d-dokumenti tat-Tribunal tal-Inkwizizzjoni li jgħinuna biex inħarsu lejn dan in-nutar b'mod aktar uman, għalkemm b'ħafna riservi. Fid-depożizzjonijiet mistura ġo dan l-arkivju, il-karattri li nsibu fl-atti notarili flimkien ma' oħrajn li kienu jiformaw parti mis-soċjetà li trabba u għex fiha Brandano, jingħataw il-ħajja permezz tal-interrogazzjonijiet. Fl-aħħar ta' dan l-artiklu se jitqajmu xi punti ta' riflessjoni bil-għan li jgħinuna nifhmu aħjar x'setgħet fissret il-Kantilena għal Brandano Caxario.

L-aħħar xewqat tan-nutar Brandano

L-aħbar tas-sejba tal-eqdem kitba bil-Malti fis-snin sittin issorprendiet mhux ftit. In-nies stagħġbet għaliex hadd ma basar li xi hadd intellettuali li kien ġie deskritt bħala poeta, filosofu u oratur kien se jieħu l-inkarigu biex “ibaxxi” lili nnifsu u jikteb bil-lingwa tal-kotra.⁴ U dan aktar u aktar meta wieħed iqis li din il-kitba, li hija minsuġa b’versi retorici u allegorici, kienet tesprimi b’sengħa mħaddma tajjeb sentimenti mħallta ta’ diqa u tama u għalhekk donnha nkitbet f’moment meta l-awtur kien għaddej minn żmien ta’ tiġrib.⁵

Il-kobor u l-importanza tas-sejba tal-Kantilena jixhidhom il-fatt li din il-poeżija għadha tqajjem interess u għatx għal aktar analiżi. Mhux ta’ b’xejn għalhekk li meta wieħed ikun qed iqalleb il-folji tar-registri notarili l-isem “Caxaro”, fil-forom varji tiegħu, iqajjem kurżità. Il-wirt letterarju li halla dan il-kunjom huwa kbir wisq u jhalli l-kulhadd għatxan għal taġħrif ieħor, u għaliex le, forsi anke s-sejba ta’ aktar kitbiet bil-Malti fost il-gzuz ta’ dokumenti li għadhom ma ġewx miflija peress li qatt ma kienu aċċessibbli għar-riċerkatur. Kien f’moment ta’ kurżità simili li ġibidli l-attenzjoni l-isem ta’ Brandano Caxario⁶ f’volum numru disuġha tal-atti tan-nutar Bartolomeo Axisa.⁷ In-nutar Axisa huwa diġà msemmi fil-kitbiet ta’ Wettinger u Fsadni, li rreferew għall-ftuħ u l-qari tat-testment solenni ta’ Brandano Caxario, miktub fis-17 ta’ Settembru 1565.⁸ Il-kurżità kompliet tikber meta, ftit folji wara l-kopja tat-testment, tfaċċa kuntratt ikkategorizzat bħala “*Inventarium Bonorum Venerabilis Brandanus Caxario*” li ma kien xejn hlief lista tal-affarijiet mobbli, immobbli, annimali u introjtu ieħor li halla warajh dan il-qassis/nutar.⁹ Tiftix ieħor żvela kif Brandano Caxario kien għamel għall-inqas testment ieħor qabel dak tas-17 ta’ Settembru 1565. Dan jirriżulta minn kopja ta’ kodiċilli¹⁰ li tinsab fir-registri tan-nutar Juliano Muscat u li ġġib id-data 13 ta’ Marzu 1563, fejn hemm referenza għal testment li kien inkiteb minn idejn l-istess Caxario u li kien ġie kkonservat min-nutar Muscat¹¹ (ara Appendiċi I).

Importanti li wieħed isemmi li kienet teżisti battalja antika bejn in-nobbli u l-qassisin għall-pussess ta’ riżorsi ekkleżjastiċi u mhumieħ.¹² Qassis li kien membru tal-kleru kien jinħtieġlu dispensa mill-Papa biex ikun jista’ jagħmel testment, u fin-nuqqas ta’ din, l-awtoritajiet ekkleżjastiċi kellhom dritt għall-eredità tiegħu.¹³ Fil-fatt, fil-kodiċilli Brandano jsemmi li huwa kellu dan il-permess appostoliku¹⁴ u għalhekk hassar żewġ legati ta’ għaxar ewwieq¹⁵ il-wieħed biex dak li qabel kien imħolli lin-nobbli Gerolamo de Inguanes¹⁶ u lin-nobbli Vincenzo Cagege¹⁷ issa ġie mħolli lil Laura Bonello, it-tiffa ta’

Tommaso Bonello.¹⁸ Interessanti ngħidu li f'dan il-perjodu kienet użanza fost in-nutara li fil-kodicilli jdaħħlu xi kwotazzjoni magħrufa li b'xi mod tiġġustifika l-bidla tal-ħsieb tat-testatur. F'dan il-każ, Caxario, wara li jtenni li l-volontà umana hija mutabbli u għalhekk tista' tinbidel sal-mewt (*voluntas hominum ambulatoria est usque ad mortem*)¹⁹ ikompli billi jikkwota²⁰ preċiżament mill-Ktieb ta' Ġob: “jgħid Ġob, il-bniedem imwieled mill-mara u qatt ma jibqa' fl-istess stat permanenti tiegħu” (*dicente Job homo natus de muliere nunquam in eodem statu permanent*).²¹

Kif ser jiġi spjegat 'il quddiem, meta wieħed jifli sew u jaqra b'mod sħiħ din is-silta meħuda mill-Bibbja, ma jistax ma jinnotax ix-xebh kbir li hemm fis-sinifikat bejn il-kitba ta' Ġob u l-Kantilena, kif ukoll kemm dawn iż-żewġ kitbiet jorbtu tajjeb mal-ġrajjet li sawru ħajjet Brandano Caxario. Iżda għalissa ejja nkomplu ngħarblu d-dokumenti.

Il-maħbubin ta' Brandano u t-tfal tagħhom

Il-pass li kien imiss kien li jiġu studjati kemm it-testment kif ukoll l-inventarju tal-beni ta' Brandano, u dan sabiex wieħed jipprova jislet tagħrif personali fuq in-nutar. L-istess bħat-testmenti, l-inventarji huma għajn ewlenija ta' tagħrif u jgħinu biex ipoġġu persuna li tkun għexet mijiet ta' snin qabel f'soċjetà u f'kuntest li huma aljeni għalkollox minn tal-lum. Infatti johorġu bosta punti interessanti mill-qari tat-tnejn. Bħalma diġà ntqal, l-aħħar testment ta' Caxario nkiteb fis-17 ta' Settembru 1565, ftit jiem wara li spicċa l-Assedju l-Kbir u ftit ġranet, jekk mhux sigħat, qabel ma miet.²² Fil-ftuħ tat-testment jingħad li dan kien inkiteb minn id Ferdinando Chiappara²³ (sic) peress li Caxario kien dgħajjef u marid imma tajjeb minn moħħu.²⁴

F'dan it-testment Brandano ħalla bħala werriet universali tiegħu lin-nutar Juliano Muscat.²⁵ Interessanti l-fatt li ma jissemmew la Katarina Aczopardo, li kienet il-konkubina ta' Brandano għal aktar minn għoxrin sena, u lanqas uliedhom is-subien.²⁶ Hawn ta' min jagħmel parenteżi ċkejna u jiġbed l-attenzjoni li tul ħajtu Brandano darbtejn kellu l-inkwiet mal-awtoritajiet ekkleżjastiċi fl-1546 u fl-1563, peress li ġie mixli li kien qiegħed ixerred ideat Luterani li kienu jmorru kontra t-tagħlim tal-Knisja, fosthom li l-qassisin ma kellhomx bżonn id-dispensa tal-Papa biex jizzewġu.²⁷ Għalhekk, għalkemm il-konkubinaġġ tiegħu kien magħruf sew fost dawk li kienu jafuh, huwa ma setax jagħraf lis-sieħba tiegħu u lil uliedu b'mod formali u legali.²⁸

Madanakollu, l-aktar haġa li toqgot l-ġhajj f'dan it-testment kienet l-inkluzjoni ta' ċerta Clara, *sciava manumissa de Catania* (l-ilsira meħlusa ta' Katanja) u wliedha f' post prominenti fost il-werrieta partikolari. Infatti, kemm Clara kif ukoll uliedha bniet u subien²⁹ isibu posthom eżatt wara li jissemma l-Isqof u s-sehem li Caxario kien ħalla lill-Knisja u l-membri l-oħra tal-kleru.³⁰ B'ġest hekk imsejjaħ "ta' mħabba", kif ukoll għall-maħfra ta' dnuvietu, lil Clara u lil uliedha Brandano ħallielhom għaxar ewwieq li kellhom jingħatawllhom mill-werrieta fi żmien sena wara mewtu. Wieheċ għalhekk awtomatikament jistaqsi: min kienet din Clara u x'shem kellha hi u wliedha fil-ħajja ta' Brandano? Tgħid waħda minn uliedha l-bniet kienet dik li f' Awwissu 1549 għammdet tifla bl-isem ta' Mariola u li tniżzlet fir-reġistri tal-knisja tan-Naxxar sempliċiment bħala *la figliastra di Notaro Brandano Caxar di Mosta*?³¹

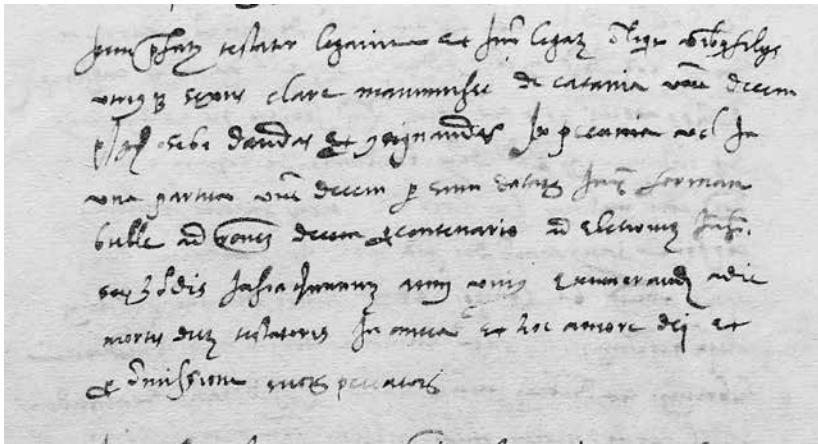

Fig. 1. Il-parti fit-testment ta' Brandano Caxario fejn qed iħalli werrieta lil Clara u wliedha.

Item p(re)fat(us) testator legavit et jure legati r(e)liq(ui)t o(mni)b(us) filijs vtri(us)(que) sexus clara manumisse de catania vnc(ias) decem p(onderis) g(eneralis) sibi dandas et (con)signandas in pecunia vel in vna partita vnc(ias) decem p(er) suum datam iux(ta) formam bull(a)e ad rati(onibus) decem p(ro) centenario ad election(em) infra(script)i sui her(e)dis infra termin(um) anni vni(us) enumerandi a(d) die mortis dicti testatoris in (antea ?) et hoc amore Dei et p(ro) r(e)missione suor(um) peccator(um).

ANV, R 32/9, f. 3v (22.ix.1565) (Ĥajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt Valletta)

Traduzzjoni: Ukoll 'il fuq imsemmi testatur ħalla legat u b'titlu ta' legat [ħalla] lit-ftal kollha, subien u bniet, ta' Clara *manumissa de Catania* ġħaxar ewwieq ta' valur tajjeb li ġħandhom jiġu mogħtija u kkonsenjati lilhom fi flus jew f'parti ta' ġħaxar ewwieq skont il-*formam bullae* bir-rata ta' ġħaxra fil-mija fi żmien sena mill-mewt tal-imsemmi testatur u dan ġħall-imħabba t'Alla u ġħall-maħfra ta' dnubietu.³² (Traskrizzjoni u traduzzjoni tal-awtriċi).

Sfortunatament s' issa l-ġħejjun primarji ġħadhom ma tefġħux dawl ieħor biex jġħinuna nirrispondu dawn il-mistoqsijiet, anzi bil-kontra l-ġħaliex f'Luġu 1563 waqt il-ġħuri ta' Caxario, Lorenzo Falzon stqarr quddiem l-Inkwizitur Cubelles li Brandano kellu konkubina li kienet magħrufa bħala *figlia di Preicio* (it-tifla ta' Preicio) u li minnha kellu ħamest itfal (ara isfel).

Int[errogatu]s: *Quo]d scit de vita fama co[n]versatione et morib[us] dicti do[n]ni Brandani*

R[espon]dit: *Che da circa vinti anni in qua decto do[n] Brandano ha tenuto ordinariame[n]te per sua co[n]cubi]na una app[ella]ta figlia di preicio co[n] la q[ua]le ha procreato cinq[ue] figli che sapia esso testi[mon]io quale co[n] cubina la teni fin al p[rese]nte et che solea conversar co[n] li sudecti heretici.*³³
AIM Processi Vol. 2 No. 9, 'Contra donnum Brandanum de Caxario' f. 31v (1.vii.1563)

Mistoqsi: X'taf fuq il-ħajja, il-fama, il-konverżazzjonijiet u d-drawwiet tal-imsemmi Sinjur Brandano(?)

Irrisponda: Li minn madwar ġħoxrin sena 'l hawn l-imsemmi don Brandano żamm bħala konkubina tieġħu waħda msejħa t-tifla ta' Preicio li magħha nissel ħamest itfal, sa fejn jaf dan ix-xhud, u din il-konkubina ġħadu jżommha sal-ġħurnata tal-lum, u li spiss jiddiskuti mal-eretici msemmija hawn fuq. (Traskrizzjoni u traduzzjoni tal-awtriċi)

Ftit jiem qabel, fit-28 ta' Ġunju 1563, Nicola Xerri wkoll xehed quddiem l-Inkwizitur u stqarr li Brandano kellu konkubina u li "kienu jġħidu" li minnha kellu "*piu di cinque figlioli*" (aktar minn ħamest itfal) però ma semma la l-ismijiet u lanqas kinux subien jew bniet.³⁴ Min-naħa tieġħu, Brandano, meta ġie mistoqsi kemm kellu ftal wieġeb li kellu tliet subien.³⁵ Jista' jagħti l-każ li huwa stqarr hekk minħabba li kien maħkum mill-biża' u ma riedx ikompli jġħarraq is-sitwazzjoni tieġħu mal-awtoritajiet. Dan aktar u aktar meta wieħed jiftakar li l-Inkwizitur Cubelles ma kellux relazzjonijiet tajba wisq mal-kleru Malti peress li xi snin qabel dawn kienu xlewh quddiem il-Papa b'abbuż ta' poter.³⁶

Dawn it-tliet stqarrijiet kontemporanji jqajmu kurżità għaliex skont l-arblu tar-razza ppubblikat minn Wettinger u Fsadni, Katrina Aczopardo kellha tal-anqas seba' subien li b'xi mod jew ieħor huma ddokumentati fl-għejun primarji.³⁷ Jista' dejjem jagħti l-każ li “t-tifla ta' Preicio” kien il-laqam ta' Katarina Aczopardo u li ż-żewġ xhieda ma kinux jafu eżatt kemm kellu tfal Brandano, għalkemm Falzon żgur li kien midħla sew ta' Brandano peress li l-laqgħat sigrieti tar-Riformisti Luterani li kien jattendi Brandano kienu jsiru għand missier Falzon.³⁸ Jista' jkun ukoll li “t-tifla ta' Preicio” ma kienet ħadd ħlief xi konkubina oħra ta' Caxaro (forsi Clara?) u li minnha kellu hamest itfal filwaqt li minn Katarina kellu mill-anqas seba' subien. Fin-nuqqas ta' provi konkreti, kull ipoteżi hija possibbli.

Ngħaddu issa għall-inventarju tal-beni ta' Caxario fejn jerga' jingħad li n-nutar Juliano Muscat kien il-werriet universali ta' Caxario³⁹ (ara Appendiċi II),⁴⁰ kif ukoll jingħata dettall tal-introjtju li Brandano kellu mill-artijiet u xi flejjes li kellu jagħti u jirċievi.⁴¹ Xi kurżitajiet li wieħed jiltaqa' magħhom tul din il-lista huma li Brandano kellu:

- xi djar, imsaqqfa u mhumiex, ir-Rabat in-naħa ta' Santa Margerita
- senduq tal-ġilda bil-għatu
- saqqu mimli bis-suf
- par lożor
- farsata (biċċa drapp magħmula mis-suf) bajda⁴²
- żewġ sigġijiet, wieħed tal-ġilda u l-ieħor tal-injam⁴³
- mejda tal-ikel
- żewġ mantelli
- spellizza
- libsa biex iqaddes
- brevjar u missalin
- *traverseri* (imħadda)⁴⁴ mimlija bis-suf
- *pavigluni*⁴⁵ u l-aċċessorji tiegħu li kienu meħuda minn Joannello Maczara bħala erarju tal-Kurja tal-Isqof, mid-dar ta' Antonio Caxaro, id-dar li fiha Don Brandano kien jinsab marid u fejn miet
- mantell ieħor ġdid li kien jinsab għand il-manifku Hieronimo Inguanes
- biċċetajn art fejn xulxin li kienu jinsabu l-Wardija (*la Guardia*) in-naħa ta' San Termo (Sant' Iermu?) jew inkella tal-Latmija
- ħmar li kien investa f' xirka għall-valur ta' wqitejn u għoxrin irbiegħi, ħmar li laħaq miet
- bank tal-injam li kien jinsab fid-dar ta' Antonio Caxaro⁴⁶

- ktieb li kien jismu *Li capituli dilo regno* li kien ġie misluf lil Bartolomeo Bonellu u li kien għadu għandu
- uqitejn u tmienja u għoxrin irbiegħi li kien ħa mingħand Don Francesco di Alagona biex għamel it-testment tal-mejjet Alvaro de Nava u li kienu ġew imħallsa lill-Onor. Katerina Aczupard bħala parti mis-somma ta' tliet ewwieq u tmintax irbiegħi li din l-istess Katerina kienet sellfet lill-mejjet Caxario
- baqra u erħa li kien investa f'xirka ma' Simuni Calleia bir-rata ta' sitt ewwieq u ħmistax irbiegħi
- baqra oħra li kien investa f'xirka ma' Paulo Mifsud minn *Casali Gadirburdi* bir-rata ta' sitt ewwieq.

Meta wieħed jifli l-kodiċilli msemmi aktar 'il fuq jinnota li f'Marzu tal-1563, jiġifieri sentejn u nofs qabel ma Brandano għamel l-aħħar testment, Brandano kien diġà ġie deskritt bħala marid fis-sodda: *prefatus reverendus donnus Brandanus de Caxaro jacens in lecto infirmus corpore*.⁴⁷ Min-naħa l-oħra fl-inventarju jingħad li Brandanu kien jinsab marid u saħansitra miet fid-dar ta' Antonio Caxaro li kien ibnu minn Katarina Aczopardo.⁴⁸ Fis-7 ta' Settembru 1583 l-istess Antonio niżżel nota fl-aħħar reġistru notarili ta' missieru, jiġifieri dak tal-1563, u ddiġjara li huwa kien il-konservatur tal-atti ta' Brandano Caxaro (sic). B'hekk nistgħu ngħidu li l-Kantilena sabet postha mar-reġistri notarili ta' dan in-nutar.⁴⁹

Brandano u l-Inkwizzjoni

Biex inkomplu dan it-tagħrif fuq il-ħajja ta' Brandano Caxario, tajjeb li wieħed jerġa' jmur lura għaż-żmien meta Brandano kien għaddej minn perjodu diffiċli għalih u għall-familja tiegħu. Qed nirreferu għall-ġuri li kellu quddiem l-Inkwizitur fl-1563, meta s-saħħa ta' Brandano żgur kompliet sejra lura meta għat-tieni darba f'għoxrin sena ġie mixli quddiem l-Inkwizitur Domenico Cubelles li kien qed ixerred tagħlim qarrieqi li kien imur kontra d-domma tal-Knisja Kattolika. Infatti, ħarsa ħafifa lejn il-kitba tiegħu fuq id-dokumenti tal-Inkwizzjoni tixhed id li ma hi xejn soda fil-kitba (ara Fig. 2). Tajjeb li nibdew biex naraw x'kien il-kuntest li fiħ għex il-protagonista tagħna, b'hekk inkunu nistgħu nifhmu aħjar x'wassal għall-arrest tiegħu u ta' bosta minn shabu fl-1563.

Bla dubju, il-wasla tal-Kavallieri f'dawn il-gzejjer fl-1530 halliet impatt soċjali u ekonomiku kbir u fethet il-bibien berah għall-influss kontinwu ta' ideat, drawwiet u tradizzjonijiet li holqu ambjent kożmopolitan. Bosta minn dawn l-ideat sabu art għammiela fejn irabbu l-għeruq u jikbru, u dan għaliex sa minn qabel il-wasla tal-Kavallieri, f'Malta kien hawn faxxa tas-soċjetà li kienet mhux biss letterata imma anke kolta. Sa nofs is-seklu sittax, il-moviment umanistiku kien fl-aqwa tiegħu fl-Ewropa, u Malta ma baqgħetx lura.⁵¹ Ewlenin fost dawk li kienu jhaddnu, jgħallmu u jxerrdu dawn l-ideat Riformisti li l-Knisja Kattolika kienet tqis bħala ereżijiet kien hemm Don Andrea Axac u Don Francesco Gesualdo li kienu jmexxu żewġ skejjel tal-grammatika fl-Imdina u fil-Birgu. Dawn kellhom influwenza kbira fuq it-tfal ta' nies influwenti li kienu jużaw is-servizzi tagħhom. Gesualdo kien ukoll responsabbli għat-twaqqif tal-*Confrateria dei Buoni Christiani*, li kienet tħaddan u xxerred twemmin Luteran.⁵²

Mix-xhieda li ngħatat waqt każijiet diversi fit-Tribunal tal-Inkwizizzjoni johroġ ċar li fil-laqgħat tagħhom dawn ir-Riformisti kienu jaqraw u jiddiskutu l-Iskrittura Mqaddsa, kif ukoll diversi xogħlijiet projbiti, bħal dawk ta' Luteru, Melanchton u Erażmu.⁵³ Sa mill-aħħar snin tas-seklu fhmistax fl-Ewropa l-kotba ta' Erażmu, speċjalment il-*Colloquia*⁵⁴ jew "Djalogi" bdew jintużaw bħala kotba tat-tagħlim u tal-eżercizzju għall-istudenti. Sal-1533 kienu ġa ħarġu madwar tnax-il sensiela ġdida minn dawn id-Djalogi sakemm eventwalment telgħu għal madwar ħamsin. Malta wkoll ifformat parti minn dan it-tixrid ta' tagħlim ġdid u dan nafuh mid-depożizzjonijiet ta' diversi xhieda quddiem l-Inkwizitur li stqarrew li dawn il-kotba kienu jinqraw fl-iskejjel tal-grammatika, kif ukoll jiġu diskussi f'laqgħat sigrieti li kienu jsiru għal dan il-għan.⁵⁵ Dan it-tagħlim ġdid kien joffri spiritwalità ġdida li kienet tressaq il-bniedem lejn Alla permezz tal-filosofija ta' Kristu.⁵⁶ Kemm dawn l-ideat influwenzaw lil Caxario nistgħu narawh mill-volumi notarili tiegħu fejn ta' kultant kien inizzel xi vers minn dawn il-kotba, bħalma pereżempju għamel fil-volum notarili tal-1541 fejn nizzel għall-posterità vers mill-ktieb *Colloquia: Amaracus ait abstine sus non tibi spiro*, jiġifieri "l-merqtux jgħid, warrab hanżira, jien ma nfuħx għalik".⁵⁷ Għalfejn nizzel propju dan il-vers Brandano? Kellu xi sitwazzjoni partikolari f'moħħu? Seta' l-merqtux li jfewwaħ il-ġonna u jpaxxi l-palat jirrappreżenta t-tagħlim il-ġdid? Setgħet il-hanżira, li kienet tistkerrah din ir-riħa, tirrappreżenta l-Knisja Kattolika li riedet teqred dan it-tagħlim?⁵⁸ Min jaf?

Dak li hu żgur huwa li fl-aħħar sitt xhur tas-sena 1563 tressqu quddiem l-Inkwizitur u ġew ikkundannati xejn anqas minn sittax-il ruħ, fosthom żewġ

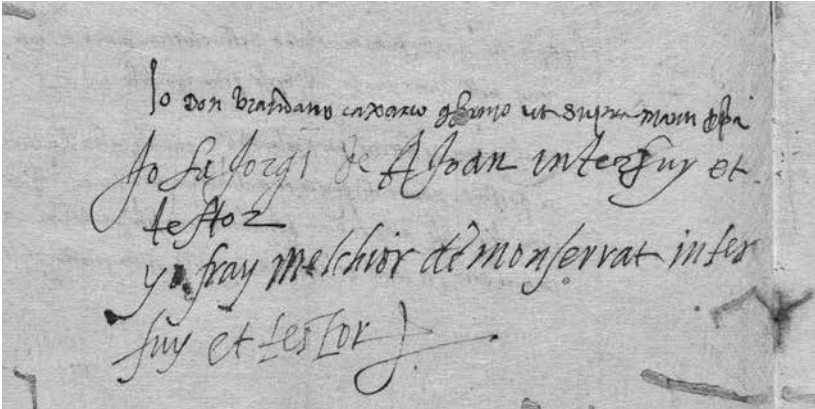

Fig. 2 Il-firma ta' Don Brandano Caxario (l-ewwel linja fuq nett), waqt li qed tikkonferma kulma ntqal quddiem l-Inkwizitur Cubelles, tixhed il-kitba ta' id xejn soda. AIM Processi Vol. 2 No. 9, 'Contra donnum Brandanum de Caxario', f. 37v (1563) (Ħajr lill-Arkivju tal-Katidral, l-Imdina)

persuni li diġà ltqajna magħhom f'dan l-istudju, in-nutar Bartolomeo Axisa u Tumas Bonello li kien in-neputi ta' Brandano.⁵⁹ Id-dokumenti tat-Tribunal tal-Inkwizizzjoni joffru lill-qarrej il-possibiltà li jhossu preżenti u jassisti għal dak li kważi jista' jitqies bħala drammi imtella' go sala tal-Qorti fis-seklu sittax. Drammi li huwa artikulat mid-depożizzjonijiet u l-interrogazzjonijiet tax-xhieda u tal-akkużat, u f'każijiet partikolari anke mill-krib tal-vittmi tat-tortura.⁶⁰ Drammi li jilħaq il-qofol tiegħu fl-għoti tal-verdett finali, u fil-każ ta' Brandano fl-umiljazzjoni pubblika u s-sottomissjoni totali tal-ħati għas-sentenza finali.

Brandano Caxario kien ingħata tlett ijiem ċans biex jirrifletti fuq l-azzjonijiet tiegħu u jindem eżatt wara li ġie arrestat. Nistgħu ngħidu li huwa minnufih stqarr li kien sogħobbih għall-aġir tiegħu u anke talli haddan u xerred bosta mit-tagħlim Luteran. Il-heffa ta' Brandano li jammetti htijietu ma tiġix bħala sorpriza. Bizżejjed wieħed iqis li, sena biss qabel, il-ħbieb tiegħu Don Andrea Axaq u Don Francesco Gesualdo pprovaw jaharbu minn taħt id l-Inkwizitur Cubelles billi ħarbu lejn l-Italja, iżda dan xorta baqa' jippersegwitahom u fil-fatt dehru quddiem il-ġustizzja f'Ruma. Gesualdo baqa' shiħ fit-twemmin tiegħu u spiċċa mahruq fil-pjazza tal-Birgu xi żmien wara Ġunju 1563.⁶¹ Axac min-naħa l-oħra nidem però tneħhietlu l-liċenzja biex ikun jista' jgħallem u tnezza' minn qassis għal xi żmien. Huwa kellu jabjura⁶² darbejn, l-ewwel darba f'Marzu tal-1562 fil-knisja ta' *Santa Maria Sopra Minerva*, Ruma, u

mar-ritorn tiegħu Malta quddiem kongregazzjoni sħiha magħmula mill-Gran Mastru, l-Isqof u l-kleru.⁶³

L-ereżija issa kienet ferrxet l-għerūq sew ġol-ibliet, u l-Knisja Kattolika kienet determinata li tgħaddi l-messaġġ li ma kienx se jkun hemm ħniena għar-Riformisti Luterani. Brandano kien jaf sew x'kien qed jistennieh li kieku baqa' sod f' fehmtu, u għalhekk ma tilifx ħin biex jitlob maħfra u jwiegħed li kien ser jimxi fuq it-tagħlim tal-Knisja Kattolika. Fis-16 ta' Lulju nqatgħetlu sentenza ħarxa u l-għada kien meħud fl-*Aula Secreta* biex din tinqara lilu mill-Isqof Cubelles innifsu. Brandano kien imġieghel jabjura fil-Knisja tal-Lunzjata, il-Birgu, fil-ġurnata tal-Hadd jew f'xi festa kmandata.⁶⁴ Din is-sentenza neżżgħetu minn bosta privileġġi fosthom l-introjtu mill-benefiċċji ekkleżjastiċi kollha. Huwa ġie mcaħħad ukoll milli jaqdi dmirijetu ta' qassis u ta' nutar.⁶⁵ Ikun interessanti li wieħed isemmi xi wħud mill-kastigi spiritwali, hekk imsejha "medicinali",⁶⁶ li kienu maħsuba biex ifejqulu ruħu, u dawk korporali li kienu mogħtija bħala ppartija tal-aġir eretku tiegħu. (Ara Appendiċi III).

Biex nibdew, tajjeb li nġhidu li Brandano kellu jisma' l-qari tas-sentenza għarkopptejh quddiem l-Inkwizitur bħala sinjal ta' rassenjazzjoni u ubbidjenza

Fig. 3 Vers mill-*Colloquia* ta' Erazmu ġol-volum notarili ta' Brandano Caxario ANV, R 175/8, f. 1 (1541) (Ĥajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt Valletta)

totali lejn il-Knisja Kattolika u t-tagħlim tagħha. Din fiha nfisha kienet umiljazzjoni kbira meta wiehed jiftakar li Cubelles ma tantx kien igawdi minn stima kbira mill-kleru Malti. Brandano kellu wkoll:

- jiġi maqful il-ħabs għat-tul ta' żmien li jiġi deċiż mit-Tribunal tal-Inkwizizzjoni
- jilbes il-libsa tal-mistħija bis-salib aħmar, il-“*patientia salva*”,⁶⁷ fuq il-ħwejjeġ kollha tiegħu u ma jneħħiha qatt ħlief biex jorqod
- darba fix-xahar imur jirrapporta għand l-Isqof “*al suo ordinario*”
- għal xahar sħiħ jassisti fuq l-artal maġġur tal-Knisja tal-Lunzjata, il-Birgu, fil-Ħdud u l-festi kmandati u x-xahar ta' wara jagħmel l-istess fil-Katidral tal-Imdina
- għal tliet snin jagħti kontribuzzjoni għall-bżonnijiet tal-erwieħ
- iqerr għand il-konfessur li jagħżillu l-Isqof jew inkella l-Vigarju kull nhar ta' Hadd u fil-festi kmandati, u ried ukoll jitqarben
- fl-ewwel okkażjoni li l-Isqof ikun fil-Katidral tal-Imdina, ibuslu siequ kif ukoll ibus idejn ir-Reverendi qassisin bhala sinjal ta' ubbidjenza lejn il-Knisja li kien ingurja⁶⁸
- jobdi l-ligijiet tal-Knisja u l-indulgenzi
- iżomm fil-kamra tiegħu xi xbihat ta' Ġesù Kristu u tal-qaddisin
- għal sena sħiħa, darba fix-xahar iqerr f' post fejn jarawh in-nies
- għal sentejn, kull nhar ta' Ġimgħa jsum u, jekk ikun ma jiffaħx, jagħti l-karità, u kull nhar ta' Ġimgħa jgħid is-salm penitenzjarju għarkoppejth
- iħallas ħamsin skut lill-Uffiċċju tal-Inkwizizzjoni.

Din is-sentenza reġġet inqrat pubblikament nhar il-Ħadd 18 ta' Lulju 1563 fl-ghaxra ta' filgħodu fil-knisja tal-Lunzjata, il-Birgu, minn Alexandro Abela, in-nutar tal-Inkwizizzjoni.⁶⁹ Wiehed hawn jista' biss jimmaġina l-umiljazzjoni li sofrta Caxario fl-aħħar snin ta' ħajtu. Minn bniedem imfittex sew kemm għas-servizzi reliġjużi kif ukoll għal dawk legali, huwa spiċċa prattikament ħabsi ġo daru, mingħajr introjtu u mingħajr ma jista' jaqla' x'jiekol b'ħidmietu.

Fid-dehriet pubbliċi tiegħu l-ilbies tal-penitenza kien jagħżlu bhala l-midneb tas-soċjetà. Ried jidher f' postijiet fejn il-miġemgħa kienet kbira. Min jaf x' kien iħoss hekk kif ħarset in-nies kienet taqa' fuqu u l-ilsna jibdedw itaqtqu? Bħal bniedem imniġġes ried jagħżel ruħu mill-kumplament tas-soċjetà, dik l-istess soċjetà li min jaf kemm-il darba qeda u kemm-il darba ħafilha dnuabietha. Iżda, filwaqt li dnuabietha riedu jibqgħu mistura għandu, dnubietu riedu jiġu mxandra, ried jiġi mkażbar u redikolat. Kien biss f' Jannar 1564 li Brandano

Fig. 4. Il-libsa tal-mistħija bis-salib aħmar - il-“*patientia salva*”

thalla jerga’ jibda jipprattika ta’ nutar u tmien xhur wara ngħatalu l-permess li jerga’ jibda jqaddes u jdaħħal il-flus mill-benefizzji.^{70a}

Brandano u l-politika lokali

Ta’ min jistħarreg ukoll jekk fil-volumi ta’ Brandano hemmx xi ħjilijiet li jistgħu jitfgħu dawl fuq is-sitwazzjoni politika lokali fi żmien li huwa tant nieqes minn dokumentazzjoni li tirrifletti l-attwalità tal-ġurnata. Biex isir dan huwa importanti li wiehed jifhem sew it-tifsira ta’ kull kelma jew frażi, li go volum legali żgur ma kinitx titniżżel b’kapriċċ. F’dan ir-rigward, ta’ min jinnota referenza li tinstab go volum notarili tal-1538, fejn Brandano juża l-istess verb *aspiro* (li jidher imsemmi f’Fig. 3) bħala talba biex l-Ispirtu qaddis jillumina l-bniedem,^{70b} u dan partikolarment qabel ma n-nutar niżżel l-ismijiet ta’ dawk li kienu fit-tmun tat-tmexxija tal-pajjiż.^{70c} Dettall importanti li joħroġ mill-qari ta’ dawn l-ismijiet huwa fejn Brandano mhux biss isemmi lir-Re ta’ Spanja

Karlu V (1519-1556) u l-Kavallieri ta' Malta, li dak iż-żmien kienu taħt it-tmexxija ta' Juan D'Homedes (1536-1553), iżda fl-istess livell ta' importanza jpoġġi l-ismijiet tal-membri tal-kunsill municipali, magħruf bħala l-Università. Lil dawn tal-aħħar isejthilhom Patres Conscripti, li prattikament huwa l-istess titlu mogħti f'Ruma tal-Qedem meta kienu jirreferu għall-membri tas-Senat. B'hekk f'dan iż-żmien bikri tat-tmexxija tal-Ordni permezz tal-kitba tiegħu huwa qiegħed jipproponilna li hemm xi forma ta' dijarkija fit-tmexxija, fejn l-Università kienet għadha temmen li kienet se tmexxi id f'id mal-Kavallieri u li l-privileġġi tagħha ma kinux se jiġu mittiekla, haġa li l-istorja għallmitna li ma seħħitx. Din l-ipoteżi tissaħħaħ bl-użu tal-verb *rego* (*regnante u regantibus*) meta jirreferi għat-tmexxija tal-kotra taċ-ċittadini mhux biss minn Karlu V u l-Ordni imma wkoll mill-amministrazzjoni lokali.

Brandano u l-Kantilena – Punti ta' riflessjoni

L-istudju ta' dawn id-dokumenti jqajjem ħafna punti ta' riflessjoni. L-ewwel nett ta' min jgħid li lil Brandano ma nistgħux nipruvaw nifhmuh jekk mhux fil-kuntest tar-riformi kbar li kienu qed jiżviluppaw fi żmien, u li kienu qed iqajmu mistoqsijiet godda dwar il-kwalità tal-ħajja tal-bniedem u l-potenzjal tiegħu. Mistoqsijiet li għalkemm kellhom sfond reliġjuż, kienu qed ifittxu tweġibiet li kienu jxejnu l-ħsieb Medjevali u jipproponu soluzzjonijiet li kienu jwasslu għal serħan tal-moħħ.⁷¹ Fost oħrajn, ix-xogħlijiet ta' Erazmu, li Brandano kien tant jiddiskuti ma' shabu,⁷² kienu jipproponu li biex bniedem ikollu kuxjenza safja jinħtiegħu jfittex il-qdusija fih innifsu u jagħmel paċi ma' Alla. Din il-paċi kienet tiġi billi wieħed ikollu moħħu miftuħ għall-pjaċiri tat-tagħlim, tal-istudju u tal-kitba letterarja.⁷³

Forsi l-aktar ħsieb li jnawwar go moħħ l-istudjuż meta jgħarbel il-ħajja ta' Brandano Caxario jirrigwarda r-rabta li kellu mal-Kantilena. X'kien dak li ġieghlu jkittibha – in-niket, il-ferħ, it-tama jew sempliċiment is-sbuħija letterarja tagħha? Fid-daħla għall-poezija, Brandano jgħid li kien:

Daqsxejn ferħan bit-tifkira tal-għanja minsuġa żmien ilu minn qaribi, il-mejjet Pietro de Caxaro, filosofu, poeta u oratur, li dwaru darba kien intqal: “Onfoħ il-qasba lil Caxaro, nitlobok, ja nisel magħruf: ħalli jixtiq in-Ninfi, ħadet ħsiebek il-Muza tiegħek,” liema (għanja) qed inżidha hawn bl-ilsien Malti.

Din id-daħla turina li Brandano Caxario kien tassew bniedem kolt u profund fi ħsiebu, nistgħu nġhidu prodott tal-Umaniżmu ta' żmien. ⁷⁴ Fl-introduzzjoni għall-Kantilena Brandano ried ifakkar lin-nisel Malti l-kliem ta' tiffhir li kien intqal fuq wild denn ta' dan il-ġens, Pietru Caxaro. Interessanti li l-kliem li jintuża biex jiddeskrivi 'l Pietru jidher li hu mnebbah minn xogħlijiet klassiċi tal-letteratura Griega, ħaġa li kienet komuni għal daż-żmien ta' tiġdid meta r-riskoperta tax-xogħlijiet klassiċi Latini u Griegi, flimkien mal-valuri varji tagħhom, kienu jiġu applikati fil-letteratura u l-morali. ⁷⁵ Hawnehk Brandano qed itenni dan il-kliem biex jistieden lin-nisel Malti jōhroġ il-qasba u jibda jdoqq għall-poezija ta' Pietru. ⁷⁶ L-ghażla ta' "qasba" bħala strument mużikali, b'differenza ta' "pinna" li rreferew għaliha Wettinger u Fsadni, ⁷⁷ qed issir peress li tintuża l-kelma "onfoħ" (*conflo*) ⁷⁸ qabel "qasba" (*calamum*). ⁷⁹ Il-qasba u l-konnessjoni mal-mużika tista' tirreferi għall-istejjer mitoloġiċi Griegi, bħal dik tal-alla Pan u l-origini tal-flawt. ⁸⁰ Brandano jfakkar ukoll li l-kliem tal-Kantilena kien miktub b'senġha poetika hekk tajba li anke n-ninfi setgħu jixtquh. Fil-mitoloġija Griega, in-ninfi kienu jirrapprezentaw xbejbiet sbieħ li kellhom għal qalbhom il-mużika u ż-żfin. ⁸¹ Il-mużi min-naħa l-oħra kienu magħrufa li jhaddnu s-setgħa li jnebbħu lill-bniedem jikteb il-poezija. ⁸² Meta

Fig. 6 *Sapientissimum Tempus* – Żmien Wisq Għaref
ANV, R 175/10, f. 1, 1542 (Ħajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt Valletta)

Brandano jtenni li n-ninfi, li kif għidna huma l-prodott ta' kultura letterarja Griega tant rikka, setgħu jixtiequ din il-poeżija, u li l-muża ħadet ħsieb l-ispirazzjoni poetika ta' Pietru, kien qed jiddikjara l-kobor tal-ħsieb miktub minn Malti. Dan il-kliem jieħu tifsira akbar meta wieħed iqis li din id-dikjarazzjoni, li għet ikkwotata minnu fl-introduzzjoni, inkitbet xi żmien bejn nofs is-seklu ħmistax u l-ewwel nofs tas-seklu sittax.

Brandano jinformat wkoll li din il-poeżija kienet qed tiġi mnizzla bl-ilsien Malti. Għalfejn jagħti din l-informazzjoni? Forsi l-Kantilena ta' Pietru nkitbet bil-Latin jew bit-Taljan u Brandano ttraduċieha⁸³ – ħila li nafu li n-nutara ried ikollhom peress li kienu marbuta bil-liġi li jittraduċu l-atti notarili kelma b'kelma mil-Latin għall-vernakular meta tinqala' l-ħtieġa?⁸⁴ Għalfejn min faħħar lil Pietru Caxaro faħħru bil-Latin għal biċċa xogħol bil-Malti, li ma kinetx il-lingwa tal-għorrief? Jista' jkun li Pietru kitibha b'aktar minn lingwa waħda biex jilhaq udjenza akbar, u Brandano għażel dik bil-Malti?

Kif jgħidilna Wettinger, il-kultura f'Malta sa nofs is-seklu sittax kienet kwazi kollha orali.⁸⁵ Wieħed allura bilfors jistaqsi: il-Kantilena f'liema sura waslet għand Brandano, miktuba jew orali? Jekk waslet oralment kwazi mitt sena wara, kemm kienet fidila lejn il-verżjoni originali? Nistgħu nġidha definittivament li l-fonoloġija tal-Kantilena hija waħda li tirrifletti fedelment il-Malti Medjevali ta' nofs is-seklu ħmistax?⁸⁶ Sakemm jintefa' dawl għid fuqhom dawn il-mistoqsijiet jibqgħu mhux imwieġba definittivament, u huwa propju dan is-sabih tal-arkivji, li jippermettulna nittamaw li fihom għad xi darba nsibu xi ftit minn dawn it-tweġibiet.

Izda x'kien eżatt dak li giegħel lil Brandano jnizzel din il-poeżija gol-volum notarili tiegħu? Il-fatt li l-poeżija ta' Pietru Caxaro kienet miktuba f'volum iddatat 1533-1536 ma jfissirx li din bilfors inkitbet fil-perjodu li fih inkitbu dawn l-atti. Brandano seta' faċilment kitibha snin wara u għażel li jnizzilha fl-ewwel volum tiegħu. Huwa jiftaħ l-introduzzjoni għall-kantilena bil-kliem "Daqsxejn ferħan". Xi jfisser? Li kien imdejjaq u li din l-għanja farrgitu?⁸⁷ Tgħid Brandano kkopja din il-poeżija wara xi wieħed mill-kazijiet li kellu hu, jew xi wieħed minn šhabu, quddiem l-inkwiżitur, biex jesprimi d-diqa tas-sitwazzjoni u fl-istess ħin irabbi kuraġġ quddiem dawn id-diffikultajiet? Jista' jkun li l-għanja ta' Pietru Caxaro, bl-allegorija kollha tagħha, kienet tesprimi eżattament dak li kienu għaddejjin minnu Brandano u šhabu r-Riformisti?

Kif diġà rajna, id-dokumenti juru li Brandano kien bniedem tal-ħsieb u kellu l-aspirazzjonijiet, l-aspettattivi u l-ideali tiegħu. Aspirazzjonijiet u ideali li kienu joħolmu b'dinja li tkun maħkuma anqas mill-influenza tal-Knisja,

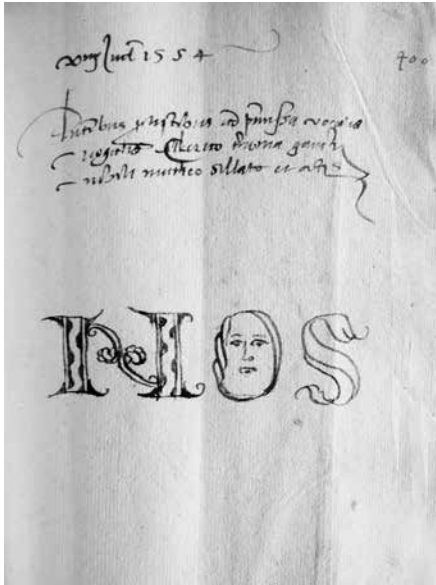
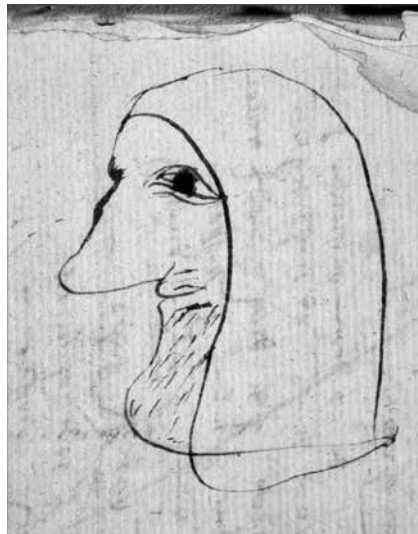
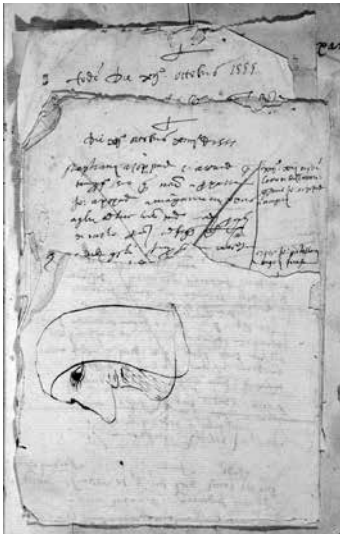

Fig. 7. Wiċċ kurjuż impingġi ġol-kelma “NOS” (ahna) f’wiehed mill-volumi ta’ Brandano Caxario. Forsi wiċċ Brandano?
ANV, R 175/42, f. 400 (1554-55)
(Ħajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt)

Detall

Fig. 8. Ħajr lil Daniel Cilia talli ġibidli l-attenzjoni għal din it-tpiġġija
ANV, R 175 Indici vol. 1
(Ħajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt)

dinja li fiha l-ħsieb seta' jimraħ liberament u l-bniedem ikun aktar ħieles biex iħobb u jirrifletti. Xhieda ta' kemm Brandano kien tassew jemmen li kien qed jgħix fi żmien imdawwal minn tagħlim ġdid li kien qed ibiddel lid-dinja ta' madwaru huwa l-użu tal-kliem *Sapientissimum Tempus*, jew “Żmien Wisq Gharef”, imħażżeż minn id Vincenzo Cagege⁸⁸ taħt is-*signum*⁸⁹ tiegħu fil-volum notarili tal-1542.⁹⁰

Iżda dan it-tagħlim imdawwal mill-għerf li kienu tant jiddiskutu bejniethom Brandano u r-Riformisti sħabu, x'gara minnu? Spicċa mgarraf bħad-dar ta' qaribu Pietru? It-tafal merħi ta' Brandano kien forsi n-nuqqas ta' kuraġġ li wrew hu u bosta minn sħabu l-Luterani meta ġew biex jiddefendu dak li kienu jemmu fih? L-imghallmin li ma kellhomx ħtija għal Brandano kienu nies bħal Gesualdo li għalkemm taw ħajjithom għal dak li kienu jemmu fih, ma rnexxilhomx jibnu pedamenti sodi fid-dixxipli tagħhom? Il-qalb ta' ebda rażan kienet dik tal-awtoritajiet ekkleżjastiċi, li tefgħu lil Brandano u sħabu f'niket kbir meta ġegħluhom jichdu twemminhom? Il-kliem b'ton ta' tama li jagħlaq din il-poeżija, kemm kien jagħtih kuraġġ lil Brandano biex jittama f'gejjieni aħjar? Ovvjament, ma jista' qatt ikollna risposti definittivi għal dawn il-mistoqsijiet, iżda x-xebh ta' dawn is-sitwazzjonijiet mal-allegorija retorika tal-Kantilena hija tema li tqajjem lok għal dibattitu.

Brandano, il-Bibbja u l-Kantilena

Fl-aħħar nett eja mmorru lura fl-1563, meta Brandano kiteb il-kodiċilli tiegħu, u fih ikkwota xi versi mill-Ktieb ta' Ġob.⁹¹ Xi nsibu meta niflu sew is-silta, li hija lament fuq ħajjet il-bniedem? (Ara Appendiċi III). Kwazi kwazi meta wieħed jaqra din is-silta, li min jaf kemm-il darba nqrat mill-istess Brandano, jibda jistħajjel li Brandano, permezz tagħha, sab is-serħan bħalma forsi sab fil-Kantilena. Sab mezz kif jixli lill-awtoritajiet ekkleżjastiċi li mohħhom kien biss biex isusu fuq in-nies u jkunu pronti biex jakkużawhom, u dan meta huma nfushom kienu mċappa bid-dnub:

(Ġob: 14:3-4) U fuq dan jixraqlek iżzomm għajnejk miftuħa u ssejjaħlu quddiemek għall-ħaq? Xi hadd, mela, jista' jislet is-safi mill-inniġġes? Hadd!

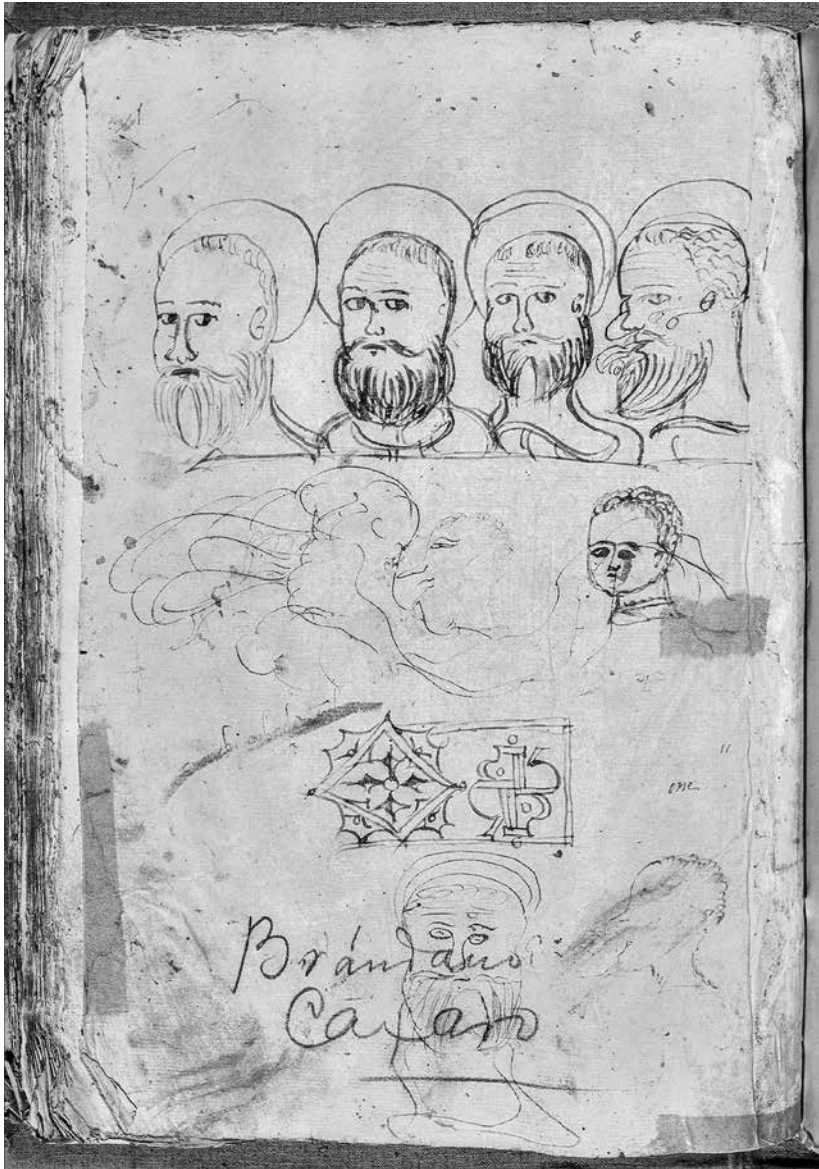

Fig. 9. Taħżiż iehor li nsibu fil-volumi ta' Brandano Caxario

ANV, R 175 Indici vol. 3 Ħajr lil Daniel Cilia talli ġibidli l-attenzjoni għal din it-tpingija
(Ħajr lill-Arkivju Notarili, il-Belt Valletta)

U fl-istess hin qed jitlobhom biex iħallu bniedem ikkundannat, marid u dgħajjef (bħalma kien hu fl-1563) itemm ħajtu bil-kwiet:

(Ġob: 14:5-6) Ladarba jiemu magħdudin, ladarba l-ghadd tax-xhur qiegħed f'idejk, u hażżiżtlu tarf li ma jistax jaqbzu, warrab għajnejk minn fuqu, u ħallih itemm il-jum tiegħu bħal ħaddiem mikri.

Jista' jagħti l-każ li fil-Kantilena Brandano seta' jara mezz ta' kif jaħrab mid-dinja u mill-problemi permezz tal-mewt:

Bir imgħammiq irmietni, b'turgien muħsula,
Fejn, ħajran għall-gharqa, ninzel f'tiraġ minzeli.⁹²

Din l-istess xewqa setgħet ukoll sabet espressjoni fis-silta ta' Ġob:

(Ġob: 14:13) Mhux li kont taħbini f'Art l-Imwiet fejn nistkenn sa ma tibred il-korla tiegħek u tiffissali żmien li tiftakar fija.

Il-versi ta' tama li jinsabu fil-Kantilena ta' Pietru Caxaro joffru ferm aktar sens ta' kuraġġ mill-kitba ta' Ġob.

U hekk waqgħet hi, imrammti! W erga' ibniha!
Biddillha inti l-imkien illi jewtiha
Min ibiddel l-imkien ibiddel il-vintura.⁹³

Min-naħa l-oħra, fis-silta biblika nsibu sitwazzjoni li tirrappreżenta stat ta' bniedem li għalkemm kien għatxan għall-bidla għall-aħjar, issa spicċa deluż minn dak kollu li kienet tagħti l-ħajja, u għalhekk qata' qalbu.

(Ġob: 14:14-19) Li kien jista' bniedem imut u jerga' għall-ħajja, iż-żmien kollu tas-servizz tiegħi kont nissaporti sa ma jasal il-waq tal-bidla tiegħi. Kont tgħajjatli u jiena nwiegħbek, kont titgħaxxaq bl-opra ta' jdejk. Ma kontx tgħodli l-passi tiegħi, lanqas tgħassisli għal dnubietni, kont tissiġilla f'sorra l-htija tiegħi, u tiksi bil-gir il-ħżunija tiegħi. Bħalma tittiekel muntanja u tiġġarrarf u jitqanqal minn postu l-blat, bħalma jiekol l-ilma l-ġebel, u jiknes l-gharghar il-ħamrija, hekk int ixxejjen it-tama tal-bniedem.

Konkluzjoni

Mhux faċli li wieħed jipprova jibni l-ħajja ta' bniedem li għex madwar erba' mija u ħamsin sena ilu, u jkun żball li ngħidu li mid-dokumentazzjoni eżistenti nistgħu b'xi mod nagħtu stampa ċara u eżatta tal-ħajja ta' persuna kumplessa bħalma kien Brandano Caxario. Numru ta' intoppi jfixklu triqitna. Għalkemm id-dokumenti legali li ġew ikkonsultati jifthu twieqi żgħar fuq ħajjet il-kopista tal-Kantilena, dawn żgur li qatt ma nkitbu bl-intenzjoni li minnhom tinbena bijografija. Eżempju ċar huma l-manuskritti tat-Tribunal tal-Inkwizizzjoni. Għalkemm dawn joffru stampa mlewna tal-ħajja soċjali Maltija, wieħed għandu joqgħod attent u jikkonsidra l-limitazzjonijiet tal-ghodda li għandu f'idu. Id-depożizzjonijiet tax-xhieda u tal-akkużati ħafna drabi huma mibnija fuq ċirkustanza partikulari, u għalhekk, bosta dettalji importanti setgħu ma nqabdux fix-xibka tat-Tribunal b'konsegwenza li qatt ma waslu għandna. Dan ifisser li l-istudjuż għandu jagħraf li l-konkluzjonijiet li jasal għalihom huma miftuħa għal aktar studju u dibattitu li maż-żmien jista' jkun imnebbah minn aktar skoperti relatati mas-sugġett. Nistgħu ngħidu b'ċertezza però li Brandano kien bniedem li għadda ħajtu jaqdef kontra l-kurrent u kontra l-prinċipji stabbiliti u imposti fuq soċjetà li fil-maġġor parti tagħha kienet illitterata. Jidher li fl-aħħar ta' ħajtu huwa rema l-ankri u ċeda għall-pressjoni tal-awtoritajiet ekkleżjastiċi. Għal familtu, qrabatu u ħbiebu kien eroj jew midneb, min jaf? Li hu żgur hu li, għalina l-Maltin, l-akbar opra ta' Brandano kienet li niżżel għall-posterità dik li sa issa hija l-eqdem poeżija bil-Malti.

It-taħdita organizzatha l-Akkademja fis-16 ta' April 2014.

APPENDIĊI I

ANV, in-nutar Juliano Muscat, R376/44 Vol. 1 (1562-1563)

[f. 438v] *Die xiii Martii vi Indictionis 1562*

In Dei nomine amen

Patet Reverendum donnum Brandanum de Caxaro civem civitatis Melite suum condidisse testamentum sollemne et in scriptis scriptum tam manu propria ipsius Reverendi donni Brandani quam manu aliena mandato ipsius donni Brandani conservatum penes me notarium infrascriptum die etc et in eo instituisse eius heredem vniversalem personam in eodem testamento mentionatam et nonnullas alias depositiones fecisse pro vt latius in dicto testamento continetur et apparet ad

quod in omnibus et per omnia se refert et non aliter nec alio modo et quia voluntas hominum ambulatoria est usque ad mortem dicente Job homo natus de muliere nunquam in eodem statu permanent idcirco hodie praesenti die pretitulado prefatus reverendus donnus Brandanus de Caxaro jacens in lecto infirmus corpore sanus tamen Dei gratia mente et intellectu eiusque proprie rationis benecompos existens praesens coram nobis auctoritate testandi sibi attributa de sede apostolica pro vt in literis apostolicis asseritur contineri et apparere volens aliqua ex dicto testamento mutare et aliqua minuere et addere suos sub notato modo condidit atque fecit codicillos quos valere iussit et obtinere voluit omnimodum roboris firmitatem etc.

In primis ex quo in dicto testamento sollemni et in scriptis legaverat quoddam legatum magnifico Hyeronimo de Inguanes eius nepoti ex sorore et similiter legaverat quoddam legatum nobili Vincentio Cagege seu verius nobili domine Hysa-belle uxori ipsius nob. Vincentii nepti ex fratre ipsius reverendi donni Brandani pro vt latius in dicto testamento apparet dixit ad quod se refert vt supra propterea prefatus Reverendus donnus Brandanus de Caxaro codicillator per presentes codicillos ademit et adimit a predictis duobus legatis vncias viginti [f. 439] ponderis generalis videlicet vncias decem a legato relicto et facto eidem magnifico Hyeronimo de Inguanes et alias vncias decem a dicto legato relicto et facto eidem nobili Vincentio Cagege seu verius eidem donne Hysa-belle eiusdem de Cagege uxori: quas vncias viginti ademptas et elevatas ex dictis duobus legatis vt supra ipse reverendus donnus Brandanus codicillator legavit et iure legati reliquit nobili Lauree Bonello filie legitime et naturali nobilis Thome Bonello pronepoti ipsius reverendi codicillatoris que vncie viginti eidem Lauree legate vt supra voluit et mandavit ipse reverendus donnus Brandanus que intelligantur eidem Lauree legate sub omnibus et singulis illis pactis legibus obligationibus conditionibus clausulis et aliis contentis in legato ipsius Lauree contento in dicto testamento sollemne et non aliter nec alio modo

In ceteris autem omnibus et singulis dictum suum testamentum confirmavit et confirmat.

Testes rogati venerabilis donnus Josephus Ingomes nob. Josephus Beczine nobilis Jacobus Callus nobilis Fabritius Czammit et nobilis Joannes condam Constantii de Noto.

APPENDICI II

ANV In-nutar Bartholomeo Axisa, R32/9

[f. 17v] //Inventarium bonorum quondam domini Brandani de Caxario\\

Die sexto Decembris viiii Indictionis 1565

In Dei nomine Amen.

Cum condam venerabilis donnus Brandanus de Caxaro civis Notabilis civitatis Melite sicut

Domino placuīt mortuus et defunctus fuisset diebus praeteritis condito prius {prius} per eum testamento sollempni et in scriptis in actis meis infrascripti notarii die et/ aperti deinde ac publicati die et

In quo instituisset eius heredem vniversalem nobilem et egregium notarium Julianum de Muscato eius concivem pro vt latius praemissa et alia patent in dicto testamento ad quod relatio habeatur et non aliter nec alio modo/

Id circo hodie praesenti die praetitulato praefatus nobilis et egregius notarius Julianus de Muscato vniversalis heres volens se hereditati dicti condam de Caxario defuncti inmiscere ipsamque hereditatem capere et [?] non inconsulti sed consulti et cum beneficio legis junctaris ne vltra vires hereditarias eredi-toribus et legatariis dicti condam si qui forent deducto aere alieno de proprio teneret et vt jus falcidi et quarte trabellianice et alia beneficia ac legibus introducto civem heredi serventur illesa moxque [f. 18] potuit infra legitima tempora ac legibus statuta praesens inventarium hereditarium facere procuravit et facit in praesentia magnifici donni Bartholomei Bonello, iudicis literati Curie Causarum civilium Notabilis Civitatis et Insule Melite instantis anni pro tribunali sedentis et suam iuditariam auctoritatem pariter et decretum seu verius dicte Curie prestantis et tribunalis praesens inventarium et omnibus et singulis supra dictis et infrascriptis ante prandium in banca Juris dicti notarii Juliani heredis vniversalis primo creditoribus et legatariis dictis condam defuncti vt si qui forent comparere deberent in confictione praesentis inventarij per cedulam redaptam in actis dicte Curie heri et per eius consimilem affixam in locis solitis et consuetis dicte Civitatis et per publicum proclama voce per conia emissum quoque in locis solitis et consuetis dicte civitatis pro vt in dicta cedula sit mentio, et comparente honorabile magnifico Laurentio Saura et allegante se fuisse et esse creditorem dicti condam defuncti et hereditatis praedictae in tarenis viginti septem ponderis generalis ratione praesentis certi panni et nemine alio comparente assumptis loco ipsorum vocatorum et non comparendum Joanne Vassallo Junior V.I.D et Nobile Simone Xichluna civibus dicte Civitatis Melite probis viris substantiam possidentibus dictumque de servitum et eius facultates cognoscentibus proposito prius venerabile signo Sancte + Crucis manu ipsius heredis omni malignitate sublata et iuravit et dixit ipse heres in hereditate praedicta invenisse bona infrascripta quae posuit et ponit cum praesentia protestatione quod si et [?] in praesenti inventario describerentur aliqua bona que de jure poni et describbi non debuissent nec deberent quod [?] non appositis nec descriptis habeantur et ex converso si in ipsa hereditate invenirentur et essent aliqua [f. 18v] bona que descripta non invenirentur in praesenti inventario et de sui describi et inventariari debuissent ac deberent perhabeantur pro appositis et descriptis que quidem protestatio intelligatur et sit in omni partita in sita a ponenda descripta et describenda repetita ac etiam sub praevia protestatione omnium et singulorum iurium et actionum isdem heredi competentium et competitorum et non aliter nec alio modo/

In primis vno loco di casi coperti et scoperti sito et posito in lo rabato di quista cita in quarterio sancte Margarite/

Item vna caxa seu cofino cuperta di coiro/

Item vno mataracio pieno di lana/

Item vno paro di linsola/

Item vna farsata blanca/

Item vno paro di segi vno di coiro et laltro di ligno/

Item vna tavula di mangiari/

Item dui manti del dicto condam defuncto vno di panno[1] nigro e laltro luppino minati/

Item vna supelliera/

Item vno vestimento di missa/

Item vno breviari et vno missali/

Item vno traverseri pieno di lana/

Item vno coppo di pavigliuni li quali cosi et robbi vt asseritur foro presi per lo hon. Joannello Maczara herario dila curti episcopali dila casa del nobile Antonio Caxaro in qua dictus condam nobile donnus Brandanus jacebat infirmus et mortuus fuit/

[f.19] *Item vno manto di mini novo quali era del dicti quondam defuncto in putir del magnifico Hieronimo Inguanes/*

Item tari novi di rendita ai raxuni di dechi per cento divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Micheli Burg como apparì in li acti publici sive tari 9

Item tari quatro et grani dudichi divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Julio Cachie seu li soi heredi in la pligiria di Matheu Farruge como aparì a li acti publici sive tari 4.12

Item tari quindichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Petro figlo di Laurenzio Churmi cum la pligiria di Danezo Burg condam Mathei si como apparì a li acti publici sive tari 15

Item tari sej di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Salvaturi Burg como apparì per acti publici sive tari 6

Item tari dudichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Damiano Bortelli o sua matri? como aparì a li acti publici sive tari 12

Item tari tri di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Stephano Micalleff o versu li soi heredi cum pligiria di Paulo Bortelli restanti di tari novi di rendita si como aparì in acti publici sive tari 3

Item tari vinti quatro divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Joanni figlo di Luca Aczuppard si como aparì a li acti publici sivi tari 24

Item tari dudichi grani dui divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Juseppi Chilia et sua mugleri si como apparì in li acti publici sive tari 12.2

[f. 19v] *Item tari novi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Micheli Caruana et Blasi Schembri in solidum como appari in li acti publichi* tari 9

Item tari dechisecti et grani secti divuti quolibet anno iuxat formam bulle per Brancato Burg et Peruna sua matri como appari in li acti publici sive tari 17.7

Item vncza vna tari vno grano sidichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per li condam Salvaturi di Cachi et sua mogle, o vero per loro heredi si como appari in li acti publici sivi vncza 1.1.16

Item vnczi quatro tari vinti grani dechi secti ponderis generalis divuti per li dicti condam de Cachi o per loro heredi del resto di certi interusurii si como appari in li acti publici

Item tari vinti vno di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Salvu Mifsud de casali Birchircara si como appari in li acti publici sivi tari 21

Item tari dechi grani octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Micheli Galdessi como appari in li acti publici sive tari 10.8

Item vnczi dui tari dudichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per lo nobile Cola Caxaro dila cita seu per li soi heredi si como appari a li acti mei sive uncza 2.12

Item tari sei di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Damiano Bežini de casali Gregori si como appari a li acti publici sive tari 6

Item tari sei di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Dominica Bežini di casali Gregori como appari a li acti publici sive tari 6

[f. 20] *Item tari tri grana dudichi di rendita divuti quo libet anno iuxta formam bulle per Gregorio figlo di Laurentio Churmi si como aparii in li acti publici sive* tari 3.12

Item tari quindichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Blasio figlo di Paulo Burg si como apari in li acti publici sive tari 15

Item tari quindichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Leonardo figlo di Micheli Vella et Petro Vella insoldium si como appari in li acti publici sive tari 15

Item tari quindichi di renidita divuti quolibet anno iuxta fromam bulle per lo quondam magnifico Salvo Falson seu per li soi heredi si como apari in li acti publici sive tari 15

Item tari vinti vno di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Silvestri Burg di casali Birchircara como appari per dui contracti celebrati in acti publici sive tari 21

Item tari sei di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Dominico Gauchi et sua matri del Naxaro si como appari in li acti publici sive tari 6

Item tari dudichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Dominico Burg figlo di Salvaturi cum la pligiria di Micheli suo frati como apari in li acti publicj sive tari 12

Item tarj dudichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Hieronimo Balczano di casali Sigehuj como apparj in li actj publici sive tari 12

Item tarj dechj et octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Antoni et Gregorj Galdes patri et figlo in solidum di casali Curmi como apparj in li acti publici sive tari 18

[f. 20v] *Item tarj vinti duj grani dechj divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Georgi Micalleff et sua muglerj si como apparj in li acti publici sive* tari 22.10

Item tarj dudichj di incenso divuti quolibet anno supra la vignia di maestro Dimitri Xuereb et Antonio Haius li quali tarj dudichj di rendita jus census el dicto quondam de Caxaro haveva comprato dal honorabile Matheio Calleia di li quali tari dudichj di renditi ab praesens divi pagari tari sei quolibet anno Georgi Minceti si como apparj in li acti publici a li quali si referixi sive tari 12

Item tarj dudichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle ad isso condam de Caxario como cession-nario di Antonio Zirenzo per maestro Fr. Antonio Xichlune si como apparj in li acti publici a li qual si referixi sive tari 12

Item vncza vna tari sectj grani quatro di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Bendo Micalleff di casali Birchircara si como apparj a li acti publici sive vncza 1 tari 7 gr 4

Item tari octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Martino Zarb di casali Balczano si como aparj a li acti publici sive tari 8

Item tarj dechj et octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Domino Jacobo Calleia si como aparj in li acti publici sive tari 18

Item tari vinti quatro di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Luca Schembrj si como apparj per duj contracti in li acti publici sive tari 24

Item tari quindichi di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Filippo Sanct como aparj a li acti publici sive tari 15

Item tari vinti vno grani dechi et octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Marco Xerri et Simuni Calleia como aparj in acti publici sive tari 21.18

[f. 21] *Item vncza vna di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Jacobo Sammut si como apparj in li acti publici sive* vncza 1

Item tari dechi et octo di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Andria Bartolo del Naxaro et per lo praedicto Simuni Calleia di la Musta si como apparj in li acti publici sive tari 18

Item tari sei di rendita divuti quolibet anno iuxta formam bulle per Bendo Xeberras di casali Balczano si como apparj in li acti publici sive tari 6

Item certi residui di interusurii divuti per li prenominati persuni seu per alteri di quelli di li quali isso hereda non sa la summa ne la quantita.

Item dui clausuri di terra coniuncti siti et positi in contrata di la Guardia appellati di San Termo seu ta latmia dati ad incenso per lo dicto condam de Caxaro a Dominico Grect et Gregroio Galdes insoludum di casali Curmi per anni dechi ai raxuni di uncza dui tari 24 et vno agnello di valuta di tari sei quolibet anno si como apparì per virtù di vn contracto celebrato in li acti del egregio notario Vincenzo Cagege die xxvii Septembris vii Indizione 1564

Item vnczi dui tari 24 et vno agnello di valuta di tari sei divuti per li condam dicti Dominico Grect et Gregorio Galdes insoludum per incenso di la prima annata

Item vna somera la quali dicto quondam de Caxario havia dato in Compagnia sua a soccida ai raxuni di vnczi dui et tari vinti quatro a Zacchari Cachie di casali Dingli si como apparì a li acti del predicto de Cagege die vii Septemre vii Indizione 1563 la quali somera si dichi esseri stata morta

[f. 21v] *Item vn banco di sedri in casa di nobile Antonio Caxaro*

Item vno libro chiamato li capituli dilo regno alias imprestato per lo dicto quondam defuncto al magnifico Bartholemeo Bonelli et al presenti si trova in putir del dicto magnifico de Bonello

Item tari sei consignati a lo dicto hereda per Georgio Manchino

Item tari secti grani sidichi consignati a lo dicto hereda per Jacobo Calleia

Item vnczi dui tari vinti octo havuti per mano del magnifico don Francesco di Alagona per la factura di lo testamento del condam magnifico Alvaro de Nava li quali per lo dicto hereda foro consignati et pagati a la honorabili Caterina Aczupard a complimento di vnczi tri tari 18 quali la dicta Catarina havia imprestato al dicto condam defuncto

Item certi interusurii divuti per li heredi del condam Joan Raimundo Zammit di li quali interusuri isso hereda non sa la summa

Item certi interusurii divuti per li heredi del condam magnifico Fiderico Calava hereda del quondam magnificom Petro Calava suo patri di li quali interusurii isso hereda non sa la summa

Item certi interusurii divuti per Dominico et Gregorio Mifsud patri et figlo di li quali interusurii isso hereda non sa la summa

Item certo debito divuto per Marco Xerri di lo quali non sa la summa per raxuni di gabella

Item certo debito divuto per li heredi del condam Lancza Burg per raxuni de la gabello sive incenso de lo quali debito non sa la summa

[f. 22] *Item vna vacca et vna vitella dati al compagnia a Simuni Calleia ar raxuni di vnczi sez tari quindichi como apparì in li acti publici*

Item certo debito divuto per Antonio condam Jacobi Haius di casali Birchircara per raxuni di gabella sive incenso como apparì a li acti publici

Item certo debito divuto per Mariano Busuttli di casali Tarxen per raxuni di gabella como appari a li acti publici

Item certo debito divuto per maestro Paulo Parnis del Goczo per raxuni di gabella como appari a li acti publici

Item vna vacca la quali havia dato el dicto quondam defuncto a compagnia a Paulo Mifsud di casali Gadirburdi ai raxuni di vnczi sei como appari in li acti publici

[f. 22v] *Quod quidem spatium et*

[f. 23] *Volensque praedictus notarius et egregius notarius Julianus de Muscato heres hodie die vltimo Januarii None Indictionis 1565 omnibus et singulis supra scriptis et inventariatis finem imponere dictusque dictumque inventarium supra legitima tempora complere et expedire se ipsum manu propria subscripsit modo infrascripto*

Ego notarius Julianus de Muscato heres universalis presens inventarium hereditarium mox quam potius infra legitima tempora ac legibus introducta facere et expedire procurari et in eo non dolo nec fraude nec malignitate aliqua usus fui sed omni bona fide me gessisse intestans et reservans quod si in futurum de aliquibus bonis spectantibus ad dictam hereditatis scientiam et notitiam habuerim pro illa possum addere in proximo vacuo dimisso et non postea ponere et non ponenda auferre et sit me manum mea propria me subscripsi

Quod quidem inventarium modo et forma quibus supra lectum publicatum et completum fuit et est die predicto vltimo Januarii viii Indictionis 1565 cum protestationibus supradictis etc

[f. 23v] *superius narratis videlicet quod si in futurum conti-gerit inseriri aliqua bona spectantia ad dictam hereditatem quod illa possint describi et addi in proximo spatio dimisso et non posita ponere et non ponenda auferrri et non aliter nec alio modo(.) Et hoc coram magnificis Bartholomeo Bonello V.I. professore predicto magnifico Joanne Vassallo Juniore V.I.D. et honorabile Simone Xichluna assumptis loco creditorum vocatorum et non comparentum nobile Julio Cumbo Jacobo Cumbo et Ferdinando Chiappara protestibus!*

Ego Bartholomeus Bonellus Judex qui supra interfui ac meam Juditariam auctoritatem creditoribus et testor

Ego Joanne Vassallo Junior adhibitus loco credi-torum praemissis omnibus interfui et testor

Ego Simon Xichlune adhibitus loco creditorum praemissis omnibus interfui et testor

Ego Julius Cumbo testis quod interfui hic me subscripsi et testor

Ego Jacobo Cumbo testis qui et interfui hic me subscripsi et testor

Ego Ferdinandus Chiappara testis qui supra interfui hic me subscripsi et testor

APPENDIĊI III

Ġob, 14:1 sa 14:22: “Qosor ħajjet il-bniedem”

“Il-bniedem imwieled minn mara għandu ħajja qasira, imma tbatija għandu biżżejjed. Bhal warda, jiftaħ u mbagħad jidbiel, u jahrab bhal dell li ma jiqafx. Jintemm bhal għuda msewsa, bhal ilbies mikul mill-kamla. U fuq dan jixraqlek iżzomm għajnejk miftuħa u ssejjahlu quddiemek għall-ħaq? Xi ħadd, mela, jista’ jislet is-safi mill-imniġġes? Ħadd! Ladarba jiemu magħduhin, ladarba l-għadd tax-xhur qieghed f’idejk, u ħażiżtlu tarf li ma jstax jaqbzu, warrab għajnejk minn fuqu, u hallih itemm il-jum tiegħu bhal haddiem mikri. Siġra għall-inqas għandha tama, li jekk tinqata’ terġa’ ttella’, u ma jiġux nieqsa ż-żraġen tagħha. Imqar jixjieħu fl-art gheruqha, u jinxf fit-trab iz-zokk tagħha, kif thoss l-ilma terġa’ tarmi, u tagħmel il-friegħi bhal xitla ġdida. Izda l-bniedem imut u jispiċċa; xhin toħroġ ruħu fejn ikun? Bħalma jinxtorob l-ilma mill-baħar, jew tinxf xmara u titqaxqax, hekk il-bniedem li jmut, ma jqumx aktar, sa ma jintemmu s-smewwiet ma jistenbaħx, le, ma jqumx mir-raqda tiegħu. Mhux li kont taħbini f’Art l-Imwiet fejn nistkenn sa ma tibred il-korla tiegħek u tiffissali żmien li tiftakar fija. Li kien jista’ bniedem imut u jerġa’ għall-ħajja, iż-żmien kollu tas-servizz tiegħi kont nissaporti sa ma jasal il-waqt tal-bidla tiegħi. Kont tgħajjatli u jiena nwieġbek, kont titgħaxxaq bl-opra ta’ jdejk. Ma kontx tgħoddi l-passi tiegħi, lanqas tgħassisli għal dnubiet, kont tissiġilla f’sorra l-ħtija tiegħi, u tiksi bil-gir il-ħzunija tiegħi. Bħalma tittiekel muntanja u tiġġarraf u jitqanqal minn postu l-blat, bħalma jiekol l-ilma l-ġebel, u jiknes l-għarġar il-ħamrija, hekk int ixxejjen it-tama tal-bniedem. Int iżzarmah u hu jitlaq għalkollox, thassarlu surtu u tibagħtu. Jekk jiksbu ġieħ uliedu, hu ma jkunx jaf, jekk jaqgħu fl-għajb, lanqas jintebaħ. Għalih biss ibati ġismu, għalih waħdu titniehed ruħu.”

Noti

- 1 Dan l-artiklu ma kienx ikun possibbli kieku mhux għall-għajnuna ta’ Victor Bonnici li għen fit-traskrizzjonijiet u t-traduzzjonijiet tal-Latin u ħa sehem f’bosta diskussjonijiet li seggew. Niringrazzja lil Olvin Vella li inkoraġġieni biex niktbu u lil Charles Dalli li graħ u għadda kummenti siewja. Żbalji jew inezattezzi li setgħu saru huma kollha responsabilità tal-awtrici.
- 2 Il-kunjom Caxaro jinsab miktub fid-dokumenti primarji bħala Caxario, Caxaru u Caxar. F’dan l-istudju ser tintuża l-forma Caxario, kif iffirma n-nutar innifsu fid-dokumenti tal-Inkwizizzjoni. A(rkivju) tal-I(nkwizizzjoni) M(dina) Proc. Vol. 2 No. 9, ‘Contra donnum Brandanum de Caxario’, f. 37v (1563) kif ukoll fl-atti notarili tiegħu li jinstabu fl-A(rkivju) N(utarili) V(alletta), R(eġistru) 175/1-68 flimkien ma’ tliet indičijiet u żewġ volumi oriġinali MS 719/1-2.

- 3 Godfrey Wettinger u Mikiel Fsadni, *L-Ghanja ta' Pietru Caxaru, Poeżija bil-Malti Medjevali* (Malta, 1983).
- 4 Fuq il-kitba bil-Malti u r-rabta mad-drawwa tal-għanjiet fiż-Żmien Nofsani ara Wettinger u Fsadni 41.
- 5 Fuq it-tifsira tal-Kantilena ara Wettinger u Fsadni, kif ukoll intervista lill-Prof. Joseph Brincat fuq il-Kantilena minn Maria Kristina Sammut, <https://www.youtube.com/watch?v=ELqfhpJS2zA> (aċċessat fit-13 ta' Dicembru 2013).
- 6 Brandano Caxario twieled fl-1508. Wettinger u Fsadni 17. Ġie ordnat qassis qabel l-1529. Mis-sena 1531 sal-1533 kien *Mastro Notaro* fil-Kurja tal-Imdina. Beda jipprattika ta' Nutar Pubbliku fl-1533 u r-reġistri notarili tiegħu jibqgħu għaddejjin sal-1563. Caxario kiseb l-awtorizzazzjoni apostolika biex jipprattika ta' Nutar Pubbliku fl-1537. Fl-1561 inħatar erarju tas-Segrezja Maġisterjali u kien ukoll in-nutar tal-Kapitlu tal-Katidral. Vincent Borg, *Melita Sacra II: The Maltese Diocese during the Sixteenth Century*, Vol. 2 (Malta, 2009) 260-261.
- 7 ANV, in-nutar Bartolomeo Axisa, R 32/9 (1565-1566).
- 8 ANV, R 32/9, ff. 2-6v (22.ix.1565), *Resignatio Testamenti Solenni quondam Ven. Donni Brandani de Caxario*. Ir-referenza mogħtija minn Wettinger u Fsadni għal dan l-att legali trid tinqara bħal fuq u mhux ANV, R 32/17, f. 2 'il quddiem, bħalma ġiet imnizzla mill-awturi. Fil-fatt in-nutar Axisa lanqas għandu reġistru bin-numru sbatax. Wettinger u Fsadni 20 n. 47.
- 9 ANV, R 32/9, ff. 17v-22v (6.xii.1565).
- 10 "Kodiċilli" tfisser kitba supplimentari għal testment li tkun intenzjonata biex tissupplimenta jew timmodifika parti mit-testment preċedenti jew id-dispożizzjonijiet kollha tiegħu. Hajr lin-nutar Paul Callus, mill-Uffiċċju tan-Nutar Ewlieni tal-Gvern, ta' din id-definizzjoni mogħtija fl-1 ta' Dicembru 2013.
- 11 ANV, in-nutar Juliano Muscat, R 376/44 Vol. 1, ff. 438v-439 (13.iii.1562 ab. inc.). "*Patet Reverendum donnum Brandanum de Caxaro civem civitatis Melite suum condidisse testamentum sollemne et in scriptis scriptum tam manu propria ipsius Reverendi donni Brandani quam manu aliena mandato ipsius donni Brandani conservatum penes me notarium infrascriptum die etc et in eo instituisse eius heredem universalem personam in eodem testamento mentionatam et nonnullas alias depositiones fecisse...*" Bil-Malti: "Huwa żvelat li r-Reverendu Don Brandano de Caxaro, ċittadin tal-belt ta' Malta (l-Imdina), kiteb it-testment solenni tiegħu stess, u li (dan it-testment) kitbu b'idejh l-istess Reverendu Don Brandano u wkoll b'id oħra kif talab l-istess Brandano, preservat għandi, in-nutar hawn taht imsemmi, fil-ġurnata eċċ., u li fih kien ħatar werriet universali tiegħu persuna msemmija fl-istess testment, kif ukoll kien għamel xi dispożizzjonijiet oħra..." (Fit-traduzzjonijiet

- kollha, fejn ma kienx hemm biza' ta' possibiltà ta' telf mis-sinifikat tal-kitba oriġinali ntuża kliem li jispjega b' mod aktar sempliċi l-kitba legali).
- 12 Charles Dalli, *L-Żmien Nofsani Malti* (Malta, 2002) 193.
  - 13 F'Diċembru tal-1545 il-kleru Malti fetaħ kawża kontra l-Isqof Cubelles u xlieh li kien qiegħed jaħtaf il-proprjetà ta' bosta membri tal-kleru wara mewthom. Kien tqabbad il-Kanonku Malti Jacobus Bondino li kien residenti f'Sirakuza biex jjeħu ħsieb il-każ, iżda dan miet fl-1546 u għalhekk minflok nħatar Don Josephus Manduca. Din id-deċiżjoni tnizzlet fl-atti ta' Brandano Caxaro taħt l-4 ta' Awwissu 1546. Kien biss fis-17 ta' Jannar 1566 li l-Papa Piju V ta s-setgħa lill-membri tal-kleru Malti li jiddisponu mill-beni tagħhom mingħajr bżonn ta' dispensa. Borg 22-28. L-Isqof Domenico Cubelles kien l-aħħar Pro-Inkwizitur (1540-1562) u l-ewwel Inkwizitur ta' Malta (1562-1566). Alexander Bonnici, *Storja tal-Inkiżizzjoni ta' Malta*, Vol. 1 (Malta, 1990) 33-49.
  - 14 Anke b'dawn l-Itri Appostoliċi, sal-bidu tal-1566 membru tal-kleru seta' jiddisponi biss minn żewġ terzi tal-propjetà tiegħu u t-terz l-iehor kellu jmur għand l-awtoritajiet ekkleżjastiċi. Borg 27.
  - 15 L-uqija (*oncia*) kienet tiswa żewġ skuti u nofs jew tletin irbiegħi (*tari*). Meta fl-1886 l-Inglizi neħħew l-iskut dan kien jiswa xelin u seba' soldi, però għadu qatt ma sar studju rigward il-muniti u l-ekwivalenza tas-saħħa tagħhom fis-snin differenti għall-kuntest Malti.
  - 16 Dan kien in-neputi ta' Brandano min-naħa ta' oħtu Agata. ANV, R 376/44 Vol. 1, f. 438 (13.iii.1562 ab.inc.).
  - 17 Dan kien ir-raġel ta' Isabella, in-neputija ta' Brandano min-naħa ta' ħuh Luqa. ANV, R 376/44 Vol. 1, f. 438 (13.iii.1562 ab. inc.). Ara wkoll l-arblu tar-razza tal-familja Caxaro, f'Wettinger u Fsadni. Ta' min iżid ukoll li ċertu Matheus de Caxario, li kien imħallef fil-Ġemgħa tal-Imdina flimkien ma' Pietru Caxaru, mhuwiex imniżżel ġo dan l-arblu tar-razza. Vincenzo Bonavita, *Dissertazioni Storico Legali su Malta e Gozo*, Arkivju tal-Katidral, Misc. 273, ff. 167, 184.
  - 18 Tumas Bonello kien in-neputi ta' Brandano, u wkoll hu Isabella Cagege. ANV, R 376/44 Vol. 1, f. 438 (13.iii.1562 ab. inc.). Ara wkoll l-arblu tar-razza tal-familja Caxaro u n-noti korrispondenti mal-ismijiet f'Wettinger u Fsadni.
  - 19 ANV, R 376/44 Vol. 1, f. 438v (13.iii.1562 ab. inc.) Linja 10 sa 11 tal-ewwel paragrafu tal-att notarili. Ara <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Volunt+as+testatoris+ambulatoria+est+usque+ad+mortem> (aċċessat: 29 ta' Jannar 2014).
  - 20 ANV, R 376/44 Vol. 1, f. 438v (13.iii.1562 ab. Inc.) Linja 11 sa 13 tal-ewwel paragrafu tal-att notarili. Grazi lil Victor Bonnici talli ġibidli l-attenzjoni għal din is-silta fil-5 ta' Diċembru 2013.

- 21 Din il-linja tirreferi għal Ġob 14, 1-2 *Homo natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseriis. Qui quasi flos egreditur et conteritur et fugit velut umbra, et numquam in eodem statu permanent.* Ara <http://www.newadvent.org/bible/job014.htm> (aċċessat 29 ta' Jannar 2014). (“Il-bniedem imwieled minn mara, jgħix haġja qasira u kollha tbatija. Jiftaħ bħal fjura u jidbiel, jgħaddi malajr bħal dell u qatt ma jibqa' fl-istess stat permanenti tiegħu.”) (Traduzzjoni tal-awtrici.)
- 22 Vincent Borg jikteb li Brandano Caxaro (sic) miet fid-9 ta' Settembru 1565, iżda dan ma setax ikun peress li t-testment tiegħu jgħib id-data tas-17 ta' Settembru 1565. Meta sar tiftix għar-referenza li jagħti Borg, jgħifieri, l-Arkivju tal-Katidral l-Imdina, *Giuliana II*, 706, ma nstab xejn rigward il-mewt ta' Brandano Caxario taħt din ir-referenza. Borg 262 n. 40.
- 23 L-atti notarili ta' Ferdinando Ciappara jkopru s-snin 1573-1610. Baqa' volum wiehed biss oriġinali ta' dan in-nutar, MS 735, filwaqt li għandu 57 registru (kopji awtentici tal-oriġinali), taħt ir-referenza R 185, li għadhom jezistu. Wisq probabbli meta kiteb it-testment ta' Brandano Caxario kien għadu nutar-apprentist.
- 24 ANV, R 32/9, f. 2 (22.ix.1565).
- 25 ANV, R 32/9, f. 4v (22.ix.1565).
- 26 Wettinger u Fsadni 19.
- 27 Wettinger u Fsadni 18-19; Borg 260-262.
- 28 Wettinger u Fsadni 19.
- 29 It-tfal ta' Clara huma msemmija kollettivament bħala t-tfal bniet u subien. ANV, R 9/32, f. 3v (22.ix.1565).
- 30 Lill-Isqof Brandano Caxario hallielu 3 ewwieq. Wisq probabbli dan kien parti mit-terz tal-beni li kien ordnat mill-Papa li kellu jmur għand l-awtoritajiet ekkleżjastiċi. Borg 27.
- 31 Stanley Fiorini, “Il-Kantilena ta' Pietru Caxaru: bejn lingwa u storja”, *Il-Malti*, LXXXII (2011) 37-44.
- 32 L-għaxra fil-mija skont il-*formam bullae* tirreferi għad-digrietii Papali [Martinu V *Regimini*, 1425, Nikola V, *Sollicitudo Pastoralis*, 1452 u Calixtus III, *Regimini*, 1455] li kienu japplikaw dak iż-żmien u fejn fost hwejjeġ oħra kienu jgħidu li ma setax ikun hemm dħul annwali ta' aktar minn għaxra fil-mija tal-valur tal-propjeta. Ara John Munro, “Usury, Calvinism and Credit in Protestant England: from the Sixteenth Century to the Industrial Revolution”, fi Francesco Ammannati (ed.), *Religion and Religious Institutions in the European Economy 1000-1800* (Firenze, 2012) 182.
- 33 AIM Proc. Vol. 2 No. 9, ‘Contra donnum Brandanum de Caxario’ f. 31v
- 34 AIM Proc. Vol. 2 No. 9, ‘Contra donnum Brandanum de Caxario’ f. 31.
- 35 Wettinger u Fsadni 19.

- 36 Ara nota 13.
- 37 Wettinger u Fsadni 19.
- 38 Borg 30.
- 39 Il-werriet seta' jiddeċiedi li jirrifjuta l-wirt jew inkella jaċċettah jew jirrinunzjah bil-benefiċċju tal-inventarju. Meta ssir din it-talba lill-qorti, l-inventarju kien isir f'it żmien wara l-mewt tat-testatur u dan sabiex jitniżżlu l-beni flimkien mal-kredituri u d-debituri tat-testatur. Kien ikun jaf ukoll jekk ikollux jagħmel tajjeb għal xi djun mill-propjetà tiegħu stess *intra vires* jew jekk jaddottax dik li kienet imsejha *ultra vires* jew *cum viribus hereditatis* li kienet tipproteġilu l-proprietà tiegħu u huwa kien jagħmel tajjeb biss bl-eredità mħollija mit-testatur. Lorenzo Cavalaglio, "Accettazione con beneficio d'inventario" f' Vincenzo Cuffaro u Francesco Delfini (ed.) *Delle Successioni* 259-262. https://www.academia.edu/5880934/Cavalaglio_Lorenzo_Accettazione_con_beneficio_dinventario (aċċessat fl-14 ta' Frar 2014).
- 40 ANV R32/9, ff.17v-23 (6.xii.1565).
- 41 Brandano kellu mill-anqas hmistax-il benefiċċju. Ara Borg 260. Fit-8 ta' Lulju 1563 quddiem l-Isqof Cubelles sqarr li kellu tnax-il benefiċċju f'Malta u Għawdex li minnhom kellu dħul ta' 39 skut u 6 irbajja'. Wettinger u Fsadni 17 n. 30. Fl-inventarju hemm imniżżla s-somma ta' aktar minn sebat ewwieq u 39 skut li Brandano kellu jiġbor fil-parti l-kbira tagħhom bħala renditi mill-artijiet. ANV R32/9, ff. 9-11 (6.xii.1565). Bħala paragon tal-valur attwali ta' din is-somma wieħed jista' jsemmi li s-salarju annwali ta' furnar fl-1564 kien kwotat bħala 8 skuti, filwaqt li fl-1558, aromatarju jew spiżjar kien jaqla' madwar 16-il skut fis-sena flimkien mal-ikel, sodda u ħwejjeġ. ANV, in-nutar Giuseppe de Guevara R 224/23, f. 1197-1198 (8.iii.1564) u ANV, in-nutar Placido Abela R 4/1, f. 147v-148 (6.ix.1558).
- 42 Ara Fiorini (ed.), *Documentary Sources of Maltese History, Part I Notarial Documents, No. 3, 254.*
- 43 Interessanti li jissemmew is-siġġijiet peress li f'dan il-perjodu l-użu tas-siġġijiet ma tantx kien mifruq peress li n-nies kienet tpoġġi aktar fuq bankijiet jew fuq imħaded li kienu jintefgħu fuq l-istess bankijiet jew inkella mal-art. Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th century, The Structures of Everyday Life*, Vol. 1 (California, 1992) 292. Ara wkoll Anthony Luttrell (ed.), *Hal Millieri: A Maltese Casale, its Churches and Paintings* (Malta, 1976).
- 44 Ara Fiorini (ed.), *Documentary Sources of Maltese History, Part I Notarial Documents, No. 1, Notary Giacomo Zabbara R494/1(I): 1486-1488* (Malta, 1996) 346.
- 45 Dan kien aċċessorju tas-sodda magħmul mid-drapp li kien jiġi mwahħal 'il fuq mis-sodda b'tali mod li jdawwar is-sodda u jgħin biex iwarrab l-insetti. V. Mortillaro, *Nuovo Dizionario Siciliano-Italiano* (2ni ed., Palermo, 1853) 635.

- 46 Dan seta' kien il-bank li kien iservi ta' skrivanija għal Brandano waqt xogħlu.
- 47 ANV, R 376/44 No. 1, f. 438v (13.iii.1563). "L-imsemmi Reverendu Don Brandano Caxaro jinsab mixħut fis-sodda marid".
- 48 ANV R 32/9, f. 18v (6.xii.1565). Antonio Caxaro kien iservi ta' nutar pubbliku u l-atti notarili tiegħu li baqgħu jeżistu huma MS 718/1 u R 174 Vol 1-3 (1577-1584). Ara wkoll l-arblu tar-razza tal-familja Caxaro u n-noti korrispondenti mal-ismijiet f'Wettinger u Fsadni.
- 49 ANV, R 175/68 Vol. II (1563), (nota addizzjonali 7.ix.1583) f. 737.
- 50 *Io Don brandano caxario [con]fermo ut supra manup[ro]p[r]ia* (Jien Don Brandano Caxario nikkonferma dak (li hu mniżżel) hawn fuq b'idi stess). AIM Proc. Vol. 2 No. 9, 'Contra donnum Brandanum de Caxario' f. 37v (1563).
- 51 Peter Burke, *The Renaissance* (Londra, 1987) 39.
- 52 Borg 31-37. Carmel Cassar, *Society, Culture and Identity in Early Modern Malta* (Malta, 2000) 162; Cassar, *The Reformation and Malta* 59.
- 53 Cassar, *The Reformation and Malta* 62, 66-67.
- 54 Dan kien xogħol li jirrappreżenta diversi djalogi bejn persuni fuq suġġetti differenti maħsuba biex jesploraw ir-reazzjoni tal-bniedem għall-konverżazzjonijiet u raġunamenti diversi. Desiderius Erasmus, *Colloquies of Erasmus*, Vol. I (Mitbugħ mill-ġdid minn Tredition Classics, il-Ġermanja, 2011).
- 55 Cassar (1988) 61-62.
- 56 H. G. Koengsberger, George L Mosse, G. Q. Bowler, *Europe in the sixteenth century* (2ni ed., Londra, 1989) 148-155.
- 57 Ara Johann G. Stallbaum (ed.), *Desiderii Erasmi, Colloquia* (Leipzig, 1828) 67. Grazzi lil Theresa Zammit Lupi talli gibditli l-attenzjoni għal din it-tpiŋġija.
- 58 F'Lulju tal-1523 ġew maħruqa l-ewwel żewġ vittmi tar-Riforma fi Brussell. Dawn u oħrajn li segwew kienu meqjusa bħala martri minn shābhom. Brad. S. Gregory, *Salvation at Stake, Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge, Massachusetts u Londra, 1999) 1, *passim*.
- 59 Borg 38.
- 60 Joan Abela, "Who was Georgio Scala?", f'Dionisius A. Agius (ed.) *Georgio Scala and the Moorish slaves: The Inquisition Malta 1598* (Malta, 2013) 213-234 u Appendiċi E 477-479.
- 61 Carmel Cassar, "The First Decades of the Inquisition 1546-1581" f'*Hyphen*, Vol. IV Nru. 6 (1985). Każ ieħor li nafu bih huwa ta' Fra Thomas Petit li skont Borg ġie maħruq fil-Birgu xi żmien qabel l-1560. Borg 32-33.
- 62 Jiġifieri jiħhad l-erezijiet li kien mixli bihom u jistqarr pubblikament id-dispjaċir tiegħu.

- 63 Cassar (1985) 208.
- 64 Jiġifieri l-abjurja kellha ssir meta l-knisja kienet tkun mimlija bil-fidili.
- 65 Wettinger u Fsadni 19-20. L-aħħar att notarili tiegħu jġib id-data 22 ta' Ġunju 1563, ANV, R 68/175.
- 66 Bonnici 79-81.
- 67 Fuq l-oriġini ta' dan il-kastig, ara S. Alfassa, "The Origins and Stigma of the Iberian Garment of Shame, the 'San Benito'" https://www.academia.edu/257984/Origins_and_Stigma_of_the_Iberian_Garment_of_Shame_the_San_Benito (aċċessat fl-20 ta' Diċembru 2013).
- 68 Forsi minn hawn ħarġet l-espressjoni "busli sieqi".
- 69 Fuq Alexandro Abela ara Cassar (1985) 213; Joan Abela, "A window on the acts of a Maltese sixteenth century notary—Placido Abela", f' Joseph Grima (ed), *60th Anniversary of the Malta Historical Society: A Commemoration* (Malta, 2010) 207-235.
- 70a Wettinger u Fsadni 19-20.
- 70b Brandano jikteb hekk: *aspiretque N(?)ibus* jew *M(?)ibus*. Il-qari ta' din l-aħħar abbrevjazzjoni huwa diskutibbli għax jista' jfisser *N(ation)ibus*, *M(elitens)ibus* jew *N(at)ibus* fost l-oħrajn, għalhekk għażilt li npoġġi l-kelma "bniedem" li toqgħod għal diversi interpretazzjonijiet. Aktar studju hu meħtieġ f' dan ir-rigward.
- 70c ANV, R 175/3, f. 162v (1538). Niringrazzja lil Victor Bonnici talli jgħidli l-attenzjoni għal din ir-referenza u kif ukoll iddiskuta l-importanza tagħha fil-kuntest storiku.
- 71 Koengsberger, et al. 145.
- 72 AIM Proc 3B Każ 34.
- 73 Koengsberger, et al. 150.
- 74 Il-terminu 'umanizmu' ġie addottat fis-seklu dsatax biex jirrifletti l-attitudni tal-bniedem li, bħala parti mir-Rinaxximent Taljan, kien ipoġġi d-dinjità tal-bniedem fiċ-ċentru tal-ħsieb. L-umanisti ma kinux kontra l-Knisja iżda kontra l-abbużi tal-Knisja Kattolika. Koengsberger, et al. 145-155.
- 75 Koengsberger, et al. 145.
- 76 Strumenti mużikali bħall-betbut, iż-zummara u l-flejguta huma kollha tal-qasab. Mikiel Anton Vassalli jsemmi *Zummara – Fistula pastoralis, seu instr. pastorale musicum constans ex pluribus calamis seu arenis imparibus cera aliowie compactis*. (Qasba li juża r-raġħaj, jew strument mużikali tar-raġħajja magħmul minn bosta qasab ta' qisien differenti midmumin flimkien bix-xemgħa jew b'xi mod ieħor). Vassalli, *Ktyb yl Klym Malti* (Ruma, 1796) 681. Ħajr lil Anna Borg Cardona ta' din l-informazzjoni mogħtija b'korrispondenza elettronika fis-26 ta' Frar 2014.
- 77 Wettinger u Fsadni 16.
- 78 Verb tat-tieni persuna singular preżent imperattiv attiv.

- 79 Nom singular maskil akkużattiv.
- 80 Robin Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology* (Londra u New York, 2004) 216.
- 81 Hard 209-212; Richard Buxton, *The Complete World of Greek Mythology* (Londra 2004) 184-185.
- 82 Hard 204-207; Buxton 85-86.
- 83 Wettinger u Fsadni jagħtu r-raġunijiet tagħhom għaliex ma jaħsbux li kien hekk. Wettinger u Fsadni 16.
- 84 Ara pereżempju ANV, in-nutar Placido Abela, MS 514/1, n.f. (16.vii.1558) fejn in-nutar niżżel nota li l-kuntratt kien inqara *de verbo ad verbum prout iacet in materna lingua per me notarenum* (“kelma b’kelma kif inhu mniżżel fil-lingwa materna minni n-nutar”). Ara wkoll Monica Borg, “The case of Georgio Scala 1598: The story of a slave, a notary, and a palimpsest translation”, f’Agius (ed.) *Georgio Scala and the Moorish slaves* 199-211; Fiorini (ed.), *Documentary Sources of Maltese History, Part I Notarial Documents, No. 3*, introduzzjoni xxxii.
- 85 Godfrey Wettinger, “Tagħrif ieħor fuq il-kultura orali f’Malta qabel ma wasal l-Ordni”, *Il-Malti*, LXXXII (2011) 7-11.
- 86 Waqt it-taħdita li fiha gie ppreżentat dan l-artiklu, Bernard Micallef ġibidli l-attenzjoni li minn studju li sar fuq għanjiet u ballati Maltin antiki nstab li dawn kienu baqgħu fidili ħafna għall-verżjoni oriġinali u għalhekk kien hemm possibiltà kbira li l-Kantilena baqgħet iżżomm l-istess fonoloġija Medjevali.
- 87 Wettinger u Fsadni 16.
- 88 Wisq probabbli li n-nutar Vincentio Cagege kien għadu apprentist ma’ Caxario f’dan il-perjodu peress li l-volumi notarili tiegħu jkopru s-snin 1562-1590, ANV, R 111/1-21.
- 89 Kull nutar kellu *s-signum* tiegħu u dan kien jagħti saħħa legali lid-dokumenti. Għall-bidu *s-signa* kienu jkun mpingġija, bħal fil-każ ta’ Brandano Caxaro, però fi żmien Brandano stess kien hemm nutara li kellhom timbru apposta, bħal pereżempju n-nutar Placido Abela ANV, MS 515 u R 4 u n-nutar Vincenzo Bonaventura de Bonetiis ANV, R 206.
- 90 Grazi lil Lisa Camilleri talli ġibditli l-attenzjoni għal din it-tpingġija.
- 91 Dan il-ktieb li hu mibni minn kapitli f’forma mill-isbaħ ta’ letteratura Lhudija, u jittratta għala l-bniedem għandu jbati, u aktar ma jkun tajjeb, aktar ibati. Ara *Il-Bibbja: Il-Kotba Mqaddsa miġjuba bil-Malti mill-ilsna oriġinali, il-Lhudi u l-Grieg, mill-Għaqda Biblika Maltija* (Malta, 1996).
- 92 Wettinger u Fsadni 48.
- 93 Wettinger u Fsadni 48.